rekenschap

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VOOR WETENSCHAP EN CULTUUR

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK
BIBLIOTHEEK
Asch van Wijckskade 28
3512 VS Utrecht
Tel: (030) 239 01 90
Humanistisch Opleidingsinstituut
BIBLIOTHEEK
Postbus 797 • 3500 AT Utrecht

A. ROLAND HOLST

DISKRIMINATIE

BONDGENOTEN IN MAATSCHAPPELIJK VERANDERINGSPROCES

FUNDERING DER ZEDELIJKE WAARDEN

SEPT. 1976 nr. 3
23e JAARGANG

DE UITLEENTERMIJN LOOPT AF OP:

ROUWTIJD

Blaas, blaas, oostenwind
onbarmhartig door ons heen:
beter met de storm alleen
dan dat de doodsgeur blijft omwaren
onze huid en onze haren.
Beter koud in merg en been.

Blaas, blaas, oostenwind,
Mocht die vlijmend wij ontberen
ongezien hier wederkeren,
dat zij het huis gezuiverd vindt
— onveranderlijk het hare —
kuis en helder, wit van wind.

Ida Gerhardt
(De Ravenveer, 1970)

INHOUD

—In memoriam A. Roland Holst / 95
A. Roland Holst: De Ploeger / 96
B.C.: Rustig slapen / 97
A. H. Kloos: Bondgenoten in het maatschappelijk veranderingsproces / 100
P.S.: Jacques Monod / 106
M. F. Fresco: Een principiële discussie over zedelijke waarden en de mogelijkheid ze te funderen / 108
Franck Burbage: Van zijn tijd zijn / 115
—Diskriminatie / 121
Rob Tielman: Kanttekeningen bij anti-diskriminatiewetgeving / 122
B. Landheer: Boekbespreking / 125
P. Krug: Actualiteiten / 127
P. Spigt: Notities van een lezer / 134

IN MEMORIAM A. ROLAND HOLST

23 mei 1888 — 6 augustus 1976

(De schilder J. Sjollema tekent hierbij aan: ,,Toen ik de laatste weken A. Roland Holst bezocht werd ik getroffen door een bepaalde wending van zijn hoofd en zijn oogopslag. Ik had dit graag willen tekenen. Hij was zeer vermoeid en meestal was zijn blik naar beneden, naar binnen gericht. Wat ik verlangde vast te leggen heb ik niet op papier kunnen krijgen. Deze tekening is er één van een stel voorstudies.'')

DE PLOEGER

Ik vraag geen oogst; ik heb geen schuren,
ik sta in uwen dienst zonder bezit.
Maar ik ben rijk in dit:
dat ik den ploeg van uw woord mag besturen,
en dat gij mij hebt toegewezen
dit afgelegen land en deze
hooge landouwen, waar — als in het uur
der schafte bij de paarden van mijn wil
ik leun vermoeid en stil —
de zee mij zichtbaar is zoover ik tuur.

Ik vraag maar een ding: kracht
te dulden dit besef, dat ik geboren ben
in 't najaar van een wereld
en daarin sterven moet.

Gij weet hoe, als de ritselende klacht
van die voorbije schoonheid mij omdwerelt,
weemoed mij talmen doet
tot ik welhaast voor u verloren ben.

Ik zal de halmen niet meer zien
noch binden ooit de volle schoven,
maar doe mij in den oogst geloven
waarvoor ik dien . . . .

Opdat, nog in de laatste voor
ik weten mag dat mij uw doel verkoor
te zijn een ernstig ploeger op de landen
van een te worden schoonheid; eenzaam tegen
der eigen liefde dalend avondrood —
die ziet beneden aan de sprong der wegen
de hoeve van zijn deemoed, en het branden
der zachte lamp van een gelaten dood.

Uit: Voorbij de wegen, 1920

Rustig slapen

De rampen die de mensheid van tijd tot tijd teisteren zijn haar, als we het geweld van oorlog en machtswellust buiten beschouwing laten, altijd door de natuur bezorgd, en bovendien eeuwenlang door de techniek. De vier elementen: water (overstroming, droogte), lucht (orkaan), vuur (vulkanische uitbarsting) en aarde (aardbeving) namen, tezamen met de epidemieën onder mens, flora en fauna, het leeuwendeel van de katastrofen voor hun rekening. Daar voegden zich later de mijn- en scheepsrampen bij.

De hedendaagse technologie heeft die verhouding van natuur- en technische calamiteiten gewijzigd. De mijn- en scheepsrampen kregen gezelschap van trein-, vliegtuig- en wegverkeersrampen. De beheersing van de elementen door de mens bracht haar eigen onheilen voor hem mee: brekende stuwdammen en chemische watervervuiling, nucleaire straling en giftige gaswolken, fabrieksexplosies en vergiftigde teelgronden. De laatstgenoemde rampen doen zich in toenemende mate voor in de dichtbevolkte streken van de aarde, waar miljoenen ademende, etende, drinkende, parende en barende mensen opeengehoopt wonen en werken.

Tegenover dit betrekkelijk recente verschijnsel staat de overheid, vooral op plaatselijk niveau, gewoonlijk net zo onthand als ieder die niet met zijn tijd meegaat. In vele dorpen en steden heeft men geen overzicht van de industrieën en opslagplaatsen die rampen kunnen veroorzaken. De mogelijkheid om onheilen te voorkomen of te bestrijden wordt daardoor ernstig afbreuk gedaan. Kennis van de produkten die er worden vervaardigd en van hun gevaar voor de omgeving ontbreekt al evenzeer als het vermogen zich voor te stellen wat er zou kunnen gebeuren en dus preventief gedaan zou moeten worden. Die dingen behoren eenvoudig niet tot de bekende, gewende, de oude, vertrouwde gang van zaken.

Wat weet men op het gemeentehuis van hetgeen er dreigt en plotseling gevaarlijk wordt voor de bevolking? Het rotaryverbond van magistratuur, nijverheid en handel is in zo'n plaats niet op de nieuwe, gevaarlijke situatie ingeschoten. Men huisvest, verleent vergunningen, vervoert, loost en dumpt op de generatiegetrouwe manier waarbij het altijd goed is gegaan. De Chinese restauranthouder wordt verplicht geen etensgeuren te verspreiden, maar welke verantwoordelijke instantie bekommert er zich om dat in de buurt van die eetgelegenheid een opslagplaats van giftige stoffen al vijftien jaren lang niet werd gecontroleerd?

Dit is allemaal nog geen reden om er op deze plaats in R e k e n s c h a p *aandacht voor te vragen. Het is nu eenmaal moeilijk te onderkennen, dat er zich een geheel nieuwe situatie voordoet in een vanouds vertrouwde omgeving, waar het nooit zo'n vaart liep en het nu niet zo'n vaart zal lopen. Dat men door industriële rampen verrast wordt en dan niet op de juiste wijze weet te reageren, omdat men niets voorzag, is treurig genoeg, maar vaak begrijpelijk (hoe langer hoe minder echter). Maar er bestaat alle reden om in dit verband hier wel iets te brandmerken: de manier waarop verantwoordelijke figuren in zo'n geval het getroffen en verontruste publiek behandelen is vaak een van de mensonwaardige situaties in het hedendaagse maatschappelijke verkeer.*

Burgemeesters, bedrijfsleiders en ambtenaren die zich bij een ramp tot de bevolking richten of die door de publiciteitsmedia worden geïnterviewd, hebben de plicht door hun houding en woorden paniek te voorkomen of te bezweren. De toestand is er niet naar dat er door uitlatingen van officiële en deskundige zijde nog meer onrust ontstaat dan reeds aanwezig is door evacuaties, onzekerheid over slachtoffers, over de omvang van de ramp en over de gevolgen voor eigen lichaam en geest. Ongetwijfeld worden openbare officiële reacties van de verantwoordelijke en geïnformeerde lieden mede bepaald door het streven chaotische toestanden te voorkomen of uitbreiding ervan tegen te gaan. Maar in verreweg de meeste gevallen voert in die uitlatingen iets geheel anders de boventoon. Wat men niet heeft voorzien en had moeten voorzien, wat men niet heeft willen geloven, om welke reden dan ook, en had moeten geloven, wat men heeft laten voortduren waar men had moeten ingrijpen, wat men terwille van de lieve vrede en de onderlinge goede verhoudingen (en misschien nog om heel andere redenen) ongemoeid heeft gelaten en niet had mogen tolereren — dat wordt nu gebagatelliseerd en geminimaliseerd. Men springt onmiddellijk in de afweerhouding tegenover de kritiek en beschuldigt haar, openlijk of bedekt, van overdrijving (daar hebben we die milieujongens weer!). Bij nader onderzoek zal wel blijken, heet het dan, dat het allemaal niet zo erg is, dat de dreigende gevolgen van de ramp sterk overdreven worden. En intussen kan het gebeuren dat men de mensen die erdoor getroffen zijn de informatie en de zorgvuldige behandeling onthoudt waarop zij recht hebben.

Het betreurenswaardige van deze houding is niet in de eerste plaats dat de kritiek in veel gevallen achteraf gelijk krijgt, dat de toestand dikwijls nog gevaarlijker blijkt te zijn dan eerst werd gedacht en dat de maatregelen, door de kritiek aanbevolen, genomen moeten worden. Nee, volstrekt verwerpelijk is bovenal dat het sussende parternalisme van de overheid (ga maar rustig slapen) en de verbloemende taal van de managers het publiek verlagen tot onmondige kinderen en een ontstellend gebrek vertonen aan solidariteit. De verantwoordelijke figuren brengen het zelden op verontrust te zijn met de verontrusten. Ze geven vrijwel nooit blijk de verontwaardiging van het publiek te delen over zoveel misdadige onzorgvuldigheid als telkens weer voorkomt.

Het optreden van officiële personen en ondernemers getuigt in zulke gevallen bij herhaling van een lamentabele morele lamzaligheid. Dat men in waakzaamheid tekort is geschoten, daarvoor kunnen eventueel verzachtende omstandigheden worden aangevoerd. Maar de ambtelijke en zakelijke vervreemding waardoor bij rampen de gevoelens en de mentaliteit van de bevolking worden miskend, kan niet verontschuldigd worden. De enkele keer dat een woordvoerder van overheid of bedrijf niet om de feiten heendraait, niet tracht goed te praten wat fout is en blijk geeft onze gevoelens te delen, worden we door hem geenszins gealarmeerd. Integendeel: hij schenkt vertrouwen, zijn houding en woorden hebben onmiddellijk het effect van: die legt noch zichzelf noch ons in de luren; die ziet waar de fout zit en is wellicht capabel om de vereiste maatregelen te treffen.
Maar zulke figuren zijn zeldzaam.

B. C.

Bondgenoten in het maatschappelijk veranderingsproces

Wij beleven zonder twijfel de diepste economische inzinking van de naoorlogse periode. Hoewel de werkloosheid op geen stukken na de omvang heeft bereikt van die in de dertiger jaren, toen op het dieptepunt in 1934/35 Nederland bijna 400.000 werklozen telde*, is een aantal van 220.000 — dit is meer dan 5% van de beroepsbevolking — toch wel rampzalig te noemen.
Het zijn vooral de ouderen en de jongeren, die de klappen krijgen. Voor ouderen betekent dat vaak een vervroegde uitschakeling uit het arbeidsproces en daarmee afgesloten zijn van een aantal elementen, die het leven inhoud geven, zoals sociaal prestige, omgang met collega's, de eigenwaarde die uit het creatief bezigzijn voortvloeit, de positie in het gezin, in de buurt. Dat zijn negatieve kanten, die niet, of slechts zeer ten dele en tijdelijk worden gecompenseerd met de voordelen van de vrije tijd.
Voor de jongeren spelen andere factoren een rol. Bij hen staat tevens een stuk vertrouwen in de maatschappij op het spel. Wie als schoolverlater, ondanks herhaalde pogingen, ziet dat zijn schooldiploma hem weinig helpt bij het vinden van een baan, kan gemakkelijk in apathie vervallen of in verzet komen — het is maar de vraag wat erger is — t.o.v. de maatschappij.
Hoe zijn wij in die toestand terecht gekomen? Het is allemaal begonnen met de oliecrisis, die een gigantische nasleep heeft gehad o.m. een onvoorstelbare overheveling van inkomsten van niet-olieproducerende landen naar olieproducerende landen. Men moet hierbij denken in de orde van grootte van enige honderden miljarden guldens. De gevolgen hiervan waren in het begin wel te vermoeden, maar niet te pareren. Enorme kostenstijgingen van energie, schakelden zwakke bedrijfstakken uit.
De enorme toevloed van deviezen naar de olielanden bleef lange tijd ten dele onbesteed, zodat de wereldhandel een ernstige verstoring opliep. De export in allerlei bedrijfstakken stagneerde, waardoor de scheepvaart en vervolgens de scheepsbouw, harde tikken te incasseren kreeg. Een algemene aarzeling in de conjunctuur werd zichtbaar. Men was huiverig om te investeren, omdat er te weinig zicht op de toekomst was en de winsten aanzienlijk waren afgeroomd door binnen- en buitenlandse kostenstijgingen. Voor Nederland kwam daar nog bij dat zwakke plekken in de economie zichtbaar werden.
Die waren er natuurlijk al, maar bij een levendige conjunctuur konden die

*) Op 8 miljoen inwoners (Red.).

bedrijven nog wel het hoofd boven water houden. Bij een inzinking in de conjunctuur, worden die zwakke plekken zichtbaar als zandbanken bij laag water.
Het geeft overigens ook weer enige hoop voor de toekomst. Wanneer de conjunctuur weer aantrekt, zijn de structureel zwakke bedrijfstakken meestal wel weer in staat zichzelf te redden. Maar een aantal heeft in de afgelopen jaren het loodje moeten leggen, of kon alleen staande blijven dankzij overheidshulp. Vrijwel dagelijks kunnen wij in de kranten lezen over ondernemingen en soms hele bedrijfstakken, die een beroep op de overheid doen en dikwijls vinden wij vakbeweging en ondernemers hierbij zij aan zij. Een voor de hand liggend verschijnsel, want de werkgelegenheid gaat de vakbeweging gelukkig nog altijd boven alles.
Wij stuiten hierbij op één van de merkwaardigste fenomenen van de laatste jaren.
Terwijl er op het veld van de regeling van arbeidsvoorwaarden ongetwijfeld sprake is van een verharding van de verhoudingen, zien wij aan de andere kant zich een soort lotsverbondenheid aftekenen in gezamenlijke acties ter wille van het behoud van de werkgelegenheid.
In het navolgende wil ik dit verschijnsel uitdiepen.
Nederland heeft lange tijd de reputatie gehad een sociaal paradijs te zijn, waarin Stichting v. d. Arbeid en Sociaal-Economische Raad een voorbeeldig stelsel van sociale voorzieningen hadden opgebouwd. Ten dele is dat waar. De snelle omschakeling van Nederland van handeldrijvende natie naar een moderne industriële staat, werd mogelijk gemaakt dankzij de hoge ontwikkelingsgraad van zijn bevolking, de snelle groei van de bevolking, de aanwezigheid van grote internationaal gerichte ondernemingen en een relatief laag loonpeil, wat het mogelijk maakte de hoge investeringsactiviteiten lange tijd te handhaven.
Voor de vakbeweging betekende dat tot het begin van de zestiger jaren vrij grote terughoudendheid in loonclaims. De prijs die daarvoor van de zijde van de overheid en de werkgevers werd betaald was een enorme vlucht van de sociale zekerheid. Nederland behoort ongetwijfeld tot de landen met de hoogste sociale zekerheid ter wereld, terwijl daarnaast de werkgelegenheid tot het begin der zeventiger jaren nauwelijks problemen van enige omvang opleverde, met uitzondering van enkele wat structureel zwakke geografische gebieden. De loonpolitiek was hierbij aangepast ook door grote invloed van de overheid. Eerst via het Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945 (BBA) en later via de loonwet. Er was een partiële onderhandelingsvrijheid, maar onder het BBA, met goedkeuringsrecht van de overheid.
Na voltooiing van het industriële opbouwproces, bij een toenemende spanning op de arbeidsmarkt, heeft de vakbeweging geleidelijk aan haar contractvrijheid, men zou kunnen zeggen haar eerste-geboorterecht, heroverd. In wat wij de laatste jaren sedert de oliecrisis beleven, eerst met de machtigingswet, toen met de bijzondere volmachten, die de regering aan het begin van

dit jaar aan het parlement vroeg voor de eerste helft van dit jaar en die vervolgens per 1 juli met een nieuwe loonmaatregel werden geconsolideerd, zien wij in feite een herleving van de bemoeiing van de overheid met het loonpolitieke gebeuren. Opnieuw onder druk van de duidelijke verbinding die er bestaat tussen werkgelegenheid en loonpeil. Men mag veilig aannemen, dat zo lang de druk van de werkloosheid op onze economie blijft bestaan, wij met dit verschijnsel, een aan banden gelegde contractvrijheid voor de vakbeweging, geconfronteerd zullen blijven. Zonder beheersing van het loonpeil is geen werkgelegenheidspolitiek mogelijk.
„Maar daarvan is ook de vakbeweging overtuigd" zal men tegenwerpen en die zal het eigen belang — de werkgelegenheid — toch niet via een hoog loonpeil om zeep helpen? Dat inzicht in de relatie werkloosheid - loonpeil, is natuurlijk bij de vakbeweging heel duidelijk aanwezig. Maar loonpolitiek bedrijven is voor de vakbeweging, naast instrument tot regulering van de werkgelegenheid, ook nog iets anders. Het is het enige doeltreffende middel om doeleinden op andere terreinen dan dat van de werkgelegenheid, binnen bereik te brengen.

De vakbeweging in Nederland is van oudsher, in tegenstelling tot bijv. de Amerikaanse vakbeweging, méér dan een fabriek van arbeidsvoorwaarden geweest. Zij was er van meet af aan op uit de maatschappij in een door haar voorgestane humane richting te ontwikkelen. Daarin is de werkgelegenheid slechts een deel van de legpuzzel. Andere stukken worden gevormd door een allesomvattend systeem van sociale zekerheid, ontplooiingsmogelijkheden voor de jeugd, ook wel aangeduid als democratisering van het onderwijs, of gelijke kansen. Daar hoort ook bij mondigheid in het bedrijf waar men werkt en vervolgens een aanspraak op dat deel van de overwinst, dat de bedrijven sterker en groter maakt door middel van investeringen. Zo is de vermogensaanwasdelings-claim op tafel gekomen. En tenslotte is loonpolitiek ook het middel tot verdeling van het arbeidsinkomen, d.w.z. de verdeling tussen de werknemers onderling. Op al deze gebieden is de vakbeweging niet als het enige instituut werkzaam. De politiek bemoeit zich evenzeer met maatschappelijke hervormingen, maar dat is er de oorzaak van dat wij een steeds duidelijker wordende verwevenheid gaan zien van de socialistische machtsvorming via de vakbeweging en de politiek.
In de laatste jaren is de term sociaal of centraal akkoord komen opdagen. Daaronder verstaat men in feite het driezijdig overleg dat tussen regering, werkgevers en vakbeweging plaatsvindt en dat ver uitsteekt boven het loongebeuren. Daar komen niet alleen de vraagstukken aan de orde van de toegestane loonsverhoging, maar ook de omvang en de ontwikkeling van de sociale zekerheid speelt een rol. Daar komen zaken op de rol als de medezeggenschap, de vermogensverhoudingen, de prijspolitiek, de belastingpolitiek, het industriebeleid, ja eigenlijk het gehele veld van sociaal en economisch beleid.

Er zijn vooral in de politiek heel veel mensen die dit proces met lede ogen aanzien.
Ik herinner mij een dicussie met de heer Van Riel in de Eerste Kamer, die, toen ik deze ontwikkeling als een logisch uitvloeisel van het maatschappijgebeuren tekende, mij verweet dat ik een corporatieve staat voorstond. Daar zat natuurlijk een groot stuk overdrijving in, want het parlement spreekt in veel opzichten — en gelukkig — nog altijd het laatste woord. Maar niet te ontkennen valt, dat er iets aan het groeien is van een aanvulling op onze politieke democratie.
Daarmee hoeft men als progressieve burger niet ongelukkig te zijn. Het blijkt nl. dat de politiek, vooral door de enorme concentratie van macht, die zich aan de kant van het bedrijfsleven voordoet, vaak niet over de adequate middelen beschikt om haar wil aan het bedrijfsleven op te leggen.
Een duidelijk voorbeeld daarvan is de prijspolitiek. Er is nog geen overheid in dat deel van de wereld, dat wij met het vrije westen aanduiden, geslaagd in het totstandbrengen van een doeltreffende controle op de prijsvorming. Dat is ook alleen maar mogelijk met een gigantische bureaucratie. Want hoe moet men miljoenen prijzen controleren anders dan met globale middelen, zoals kredietbeheersing, grove prijsvoorschriften, rentepolitiek, e.d.
Het alternatief is eigenlijk alleen maar te vinden in een economische dictatuur van de staat, maar daarop valt ook heel wat af te dingen.
Op zichzelf lijkt mij een toestand, waarbij overheid, werkgevers en werknemers de koppen bij elkaar steken om over de grote lijnen van het gehele sociaal-economisch gebeuren te trachten overeenstemming te bereiken, te verkiezen boven een toestand waarbij een vakbeweging uit recalcitrantie haar eigen onmacht op allerlei terreinen, in steeds maar verdergaande loonclaims vertaalt.
Dat men er niet steeds in slaagt dat subtiele evenwicht te vinden, waarbij de vakbeweging enerzijds haar loonpolitieke doeleinden, die met de verdeling van het nationale inkomen te maken hebben, realiseert en aan de andere kant bij de overheid weet te accoorderen over sociaal-economische en politieke doelstellingen, zoals medezeggenschap, vermogensaanwasdeling en industriebeleid, is in de afgelopen maanden duidelijk gebleken. Men zal dat met vallen en opstaan moeten leren.
Voor de meeste vakbondsleden is de loonpolitieke activiteit van de vakbeweging een overzichtelijk gebeuren. Het gaat om de gemakkelijk controleerbare inhoud van het loonzakje die men afweegt tegen prijsstijgingen. Verderliggende maatschappelijke doelstellingen van de vakbeweging spreken slechts een elite uit de vakbeweging aan. Dat is het dilemma, waarmee de vakbeweging te maken heeft. Allerlei actiegroepen van linksextreme en radicale huize gebruiken de loonpolitieke ontevredenheid van de leden om, zoals het in het jargon van die groepen heet, het revolutionaire elan van de proletarische massa op peil te houden. Maatschappelijke veranderingen zoals de vakbeweging die voorstaat, lappen deze groepen aan hun laars. Zij hebben

een heel ander maatschappijbeeld voor ogen dan de vakbeweging. Vermogensaanwasdeling en medezeggenschap beschouwen zij maar als lapmiddeltjes.
Er komt nog een extra-complicerende factor bij. In een zo op de consumptie gerichte maatschappij als de onze, waarin het verwerven van goederen wordt aangeprezen met de meest geraffineerde middelen, ontkomt de vakbeweging er niet aan er voor te zorgen dat er een regelmatige groei van het reëel besteedbare inkomen is, waardoor de welvaart, die in nieuwe en meer goederen en diensten tot uitdrukking komt, ook aan de werknemers ten deel valt. Maar gaat de vakbeweging hierbij te ver, dan vindt zij een deel van haar eigen politieke vrienden tegenover zich. De groei van het nationale inkomen toch al wat minder uitbundig dan in de vijftiger en zestiger jaren, wordt niet alleen geclaimd door de ondernemers, die hun investeringen op peil willen brengen, of door de vakbeweging, die de welvaart van haar leden wil vergroten zowel in koopkracht als op andere manieren, maar ook de progressieve politici, die de collectieve sector willen doen groeien. Vaak vinden zij daarbij de vakbeweging aan hun kant, wat de inhoudelijke kanten van de doelstellingen betreft, maar het liefst zouden zij zoveel voor de groei van de collectieve sector bestemmen, dat er nauwelijks ruimte voor koopkrachtstijging overblijft.
De minister van Financiën en in zijn voetspoor het kabinet, hebben dit dilemma goed aangevoeld en eigener beweging een plan ontwikkeld om althans de groei van de collectieve sector, die 1¾% per jaar van het nationale inkomen bedraagt, terug te brengen tot 1% per jaar. Daarmee wordt eveneens ruimte gegeven aan de mogelijkheden van inkomensstijging en dat is een psychologisch verstandige zet van het kabinet. De krachten die op de groei van de collectieve sector inwerken, moet men zeker niet onderschatten. Zij zijn ten dele niet of moeilijk beheersbaar. Wie zal zeggen hoeveel kinderen straks meer gebruik zullen maken van de onderwijsmogelijkheden, welk verloop zal het ziekteverzuim en de arbeidsongeschiktheid vertonen, hoe ongezond zullen wij straks blijken te zijn?
Door de norm te stellen op 1% groei van de collectieve sector, geeft men in feite te kennen dat extra groei hier, met extra afremmen elders gepaard moet gaan. Dat afremmen gaat van „au" — met een kleine variatie op een uitspraak van Gerda Brautigam. Het leidt tot spanningen binnen het kabinet en tussen de politieke partijen. Afremmen leidt tot spanningen binnen de vakbeweging en tot spanningen tussen vakbeweging en werkgevers en tot spanningen tussen vakbeweging en regering.
Vooral die laatste spanning is in de afgelopen maanden voelbaar geworden. Er wordt zelfs van een breuk gesproken. Dat komt mij nogal overtrokken voor. Tussen de vakbeweging en deze regering zijn meer punten van overeenstemming dan van verschil. Het ingrijpen in de loonvorming, tegen de zin van de vakbeweging, is overigens een voor het kabinet hachelijke zaak, want een vakbeweging, die werkelijk niet met de regering mee wil, is voor

de laatste verloren als bondgenoot in het maatschappelijk veranderingsproces. Dat proces kan alleen redelijk soepel verlopen indien regering (en parlement) en vakbeweging een verzoening tot stand weten te brengen tussen de eisen, die de burgers als leden van de gemeenschap aan de samenleving stellen — ook internationaal gezien, denk aan ontwikkelingshulp — en hun individuele verlangens als consument.

A. H. Kloos

JACQUES MONOD

(1910 — 1976)

Op de laatste dag van mei van dit jaar is in Frankrijk plotseling de grote bioloog Jacques Monod overleden. Zijn baanbrekend werk op het gebied van de moleculaire biologie — waarvoor hij in 1965 de Nobelprijs verwierf — zou al enige reden geven om hem als revolutionair en zeer gewetensvol denker in dit tijdschrift te herdenken.

Jacques Monod is een van de grootste natuuronderzoekers van onze tijd geweest. Zijn grootste resultaat legde hij samen met F. Jacob en A. Lwoff neer in de theorie inzake het fundamentele proces van de moleculaire biologie: de ontcijfering van de genetische besturing van enzymreacties, van de eiwitsyntheses. Hun onderzoekingen legden de chemische mechanismen bloot waardoor de in de genetische code opgeslagen erf-informatie de stofwisseling van de cellen en daarmee de opbouw van het gehele organisme bepaalt, zodat het levende wezen zich uit de kiemcel overeenkomstig zijn aanleg ontwikkelt. Dit noemt Monod het conservatieve proces. Soms evenwel treedt, wat hij noemt *toeval* op, waardoor veranderingen in de programmering voorkomen en geheel nieuwe ontwikkelingen ontstaan. De mens is in de biologische reeks door Monod als zo'n toevalstreffer beschouwd — waardoor de mens „zijn radicale vreemdheid in het geheel beseft . . . . een zigeuner aan de rand van het universum".

Naast zijn wetenschappelijke verdiensten is er evenwel een andere reden om Monod hier met enkele woorden te herdenken. Jacques Monod heeft zich sterk bij de levensovertuiging van het humanisme betrokken gevoeld en daarbij onderstreepte hij doorgaans duidelijk dat hij zich in zijn wetenschappelijk werk gericht en gesteund achtte door de grondoverweging van het humanisme: menselijke waardigheid, respect, toewijding en verdraagzaamheid.

Over de draagwijdte en zelfs over de betekenis van zijn filosofische beschouwingen, die hij verbond aan zijn natuurwetenschappelijke kennis en ervaring, kan men verschillend denken. Zijn boek *Le Hazard et la Nécessité*, dat hem wereldberoemdheid verschafte ver buiten de kringen der natuuronderzoekers, wordt in kringen van filosofisch geschoolde humanisten niet door ieder zo sterk bewonderd. Maar dat doet niets af aan zijn zuivere gezindheid en zijn wetenschappelijke houding die onaantastbaar was — neergelegd in zijn eis: bescheidenheid, toewijding, logica en ervaring.

Hij werd op 9 februari 1910 in Cannes geboren uit het huwelijk van een

Schots-Amerikaanse moeder en een Franse vader die schilderde. Een dubbele aanleg kenmerkte de jongen al vroeg: muziek en biologie. In 1931 was hij in Parijs in de natuurwetenschappen afgestudeerd, werd assistent, maar gaf in Amerika verscheidene concerten waar een beurs van de Rockefeller Foundation hem in staat stelde zich bij de beroemde Thomas Morgan in de genetica te verdiepen. In Amerika verkreeg hij de impulsen om zich met de moleculaire biologie bezig te houden — toen men aan de Sorbonne nog verdiept zat in botanie en zoölogie.
Tijdens de oorlog 1940—'45 zat hij in het verzet en uit die tijd dateren zijn verbindingen met de communistische partij. Maar die betrokkenheid eindigde toen hij de corruptie doorzag die in de befaamde Lyssenko-affaire op de achtergrond wroette.
Zijn grote werk lag bij het wereldberoemde Instituut Pasteur, aanvankelijk onder leiding van André Lwoff, later zelf als directeur.
Maar Monod deed veel meer. Hij richtte de Beweging voor family planning op, streed voor vrijmaking van de abortus — waarbij hij steeds helder en doordacht de *morele* basis van zijn standpunten uiteenzette.
Het overtuigendst deed hij dat in een krachtig opstel over het recht op een waardige dood (euthanasie) in de Amerikaanse *Humanist* in 1974.

P. S.

Een principiële discussie over zedelijke waarden en de mogelijkheid ze te funderen

„Er heeft in het tijdschrift De Nieuwe Stem van april en mei 1950 een bijzonder belangrijke discussie plaats gevonden tussen Libbe van der Wal en Hendrik Pos over de humanistische waardenfundering. Voor niet-ingewijden was het dramatische karakter van deze uiteenzetting vermoedelijk nauwelijks merkbaar. Zij polemiseerden naar de vorm in het geheel niet met elkaar, noemden zelfs elkaars naam niet, maar in deze twee formidabele essays stonden principieel twee beschouwingen lijnrecht tegenover elkaar. Aan de ene kant Van der Wal, die in brede volzinnen betoogde dat het beginsel der objectiviteit als norm der zedelijkheid geen nadere fundering gedoogde — en aan de andere zijde Pos die in prachtige stijl, maar lapidair, aanvoerde dat een humanisme dat met zijn relativering blijft staan voor de objectiviteit als laatste grond en weigert het geworteld-zijn van de eigen grondslagen in de historische werkelijkheid te laten aanwijzen en te erkennen, dat zulk een humanisme onderontwikkeld moet worden geacht en dan ook gevaar loopt de gesecularisseerde dubbelganger van de kerkelijke levenshouding te worden".

Aldus Spigt (1975, p. 123 - 124).[1] Vervolgens heeft de redactie het stuk van Pos in het volgende nummer van dit tijdschrift herdrukt. Dat was zoals Mazure (1976, p. 4) reeds heeft opgemerkt een goede gedachte. En wel omdat de problematiek nog steeds actueel is.

Niettemin lijkt het mij van belang de discussie in de historische context te plaatsen. De redactie van De Nieuwe Stem opent in 1950 de jaargang met de mededeling dat zij de banden met het gelijkgestemde Humanistisch Verbond nauwer wil aanhalen (p. 2), geeft vrijwel onmiddellijk het woord aan Van Praag (1950) en neemt diverse andere interessante artikelen van humanistische zijde op, waarvan de beide hier bedoelde ongetwijfeld het hoogtepunt vormen.

Van Praag (1950) ontvouwt dan als het ware een programma. Het heeft er veel van dat zowel Van der Wal als Pos bewust gepoogd hebben het door Van Praag ontvouwde programma verder te ontwikkelen.

Spigt spreekt van een „discussie". Vermoedelijk heeft hij inside information, dat hij dit zo heeft kunnen poneren, want er zijn twee opvallende zaken: de heren noemen elkaar niet, Spigt wijst er zelf op. Bovendien verschijnt het antwoord van Pos al een maand na het artikel van Van der Wal, dat kan eigenlijk alleen als Pos dit stuk reeds voor het verschijnen onder ogen heeft

gehad. Maar dat kan ook: Pos was redacteur van De Nieuwe Stem en de enige echte filosoof in de redactie. Ik veronderstel dat hij Van der Wal niet noemt, omdat hij zijn bijdrage een veel wijdere strekking wilde geven en dingen te berde brengen, die Van der Wal terecht had kunnen afwijzen als niet op hem van toepassing. Ik hoop daarop beneden terug te komen. Maar Van der Wal (1950) was wel als een katalysator voor Pos, want voor zover ik kan zien, heeft laatstgenoemde zich anders niet zo uitdrukkelijk over dit onderwerp uitgesproken, noch in de artikelen opgenomen in de *Keur uit de verspreide geschriften* noch elders.
Toch is het tegelijk een reactie op Van der Wal: het lijkt er veel op dat Pos Van der Wal voorhoudt: wat jij doet is erg mooi, maar je voert het programma niet volledig uit: je blijft in de tweede statische fase steken [2] en vergeet dat Van Praag heeft geëist: „Geen humanistisch receptenboek, wel een humanistisch uitgangspunt (...)
Het humanistische uitgangspunt echter, dat de aanvaarding van de rede als toetssteen inhoudt, *is daardoor ook zelf aan de toets der rede onderworpen.* Het kan weliswaar niet uit de rede door de rede alleen worden afgeleid, maar het kan zich ook niet tegen de rede in handhaven. Het geldt, maar onder verbetering. Het is een overtuiging, die *de openheid als wezenlijk kenmerk* in zich besloten houdt". (Van Praag 1950, p. 10, cursivering van mij. M. F.).

Waaraan ontleent deze discussie nu haar actualiteit? De derde fase die Pos van ons verlangt, is wel in overeenstemming met het programma van Van Praag, maar zij is zoveel moeilijker: het statische, tijdloze, universeel geldige, dat de zedelijke normen in de tweede fase bezitten, geeft veel meer vastigheid, houvast, en daaraan hebben de meesten nu eenmaal behoefte. En humanisme als levensbeschouwing kan vastigheid bieden met het door Pos gesignaleerde risico: „Een humanisme, dat zou menen, de transcendent-mythische waardefundering te boven te zijn, maar weigert het geworteld-zijn van eigen grondslagen in de historische werkelijkheid te laten aanwijzen en te erkennen, loopt gevaar de gesecularisseerde dubbelganger van de kerkelijke levenshouding te worden". (Pos 1950, p. 1972). [3] Daarom is het ook van groot belang dat Van der Wal deze objectieve [4], vaste maatstaf op wetenschappelijke wijze wenste te verantwoorden en zijn boek van 1958 niet als een humanistisch ethiek wenste te presenteren. Als Van der Wal er werkelijk in is geslaagd, dan heeft hij iets waardevols verricht, immers zonder een beroep te doen op levensbeschouwelijkheid en zonder vaagheden te introduceren toch het gewenste houvast geboden.
In hoeverre is zijn poging inderdaad gelukt?
Mijns inziens ten dele; Pos heeft hij niet overtuigd; Mazure evenmin (Mazure 1959); anderzijds is Van der Wals riposte over wetenschappelijkheid (Van der Wal 1959) grotendeels afdoende, al onderschat hij zelf misschien enigszins de implicaties daarvan en maakt hij zich daardoor kwetsbaarder voor de bedenkingen van Pos dan wellicht nodig was geweest. Ik bedoel dit: Van der

Wal zelf geeft duidelijk aan (bijvoorbeeld 1958, p. 42 e.v.), dat hij in het voetspoor van Heymans inductief-empirisch te werk wil gaan en dat hij door de *analyse* van het door de descriptieve ethiek gewonnen *empirische* materiaal komt tot zijn objectiviteitsbeginsel als DE maatstaf, dus in dubbele zin zuiver wetenschappelijk. Als hij er meer de nadruk op had gelegd dat dit volgens hem het resultaat was overeenkomstig de stand der ethische wetenschap anno 1950 respectievelijk 1958, dan had men hem op dit punt nauwelijks iets kunnen verwijten, maar dan had hij ook minder „vastigheid" geboden en dat wilde hij duidelijk niet.
Wel zegt hij nadrukkelijk dat hij de universitaliteit van de maatstaf ondanks de veelheid van aan tijd, plaats en cultuur gebonden moralen mag poneren, *niet* dat hij deze heeft *bewezen*, en hij manoeuvreert aanzienlijk omzichtiger op dit punt dan in veel veelgelezen en -geprezen literatuur hierover na hem, maar hij houdt er toch even nadrukkelijk aan vast.
Zoals de lezer zich zal herinneren en uit het voorafgaande ook blijkt, onderscheidt Pos drie fasen in de filosofie der waarden en beperkt hij zich daarbij tot de zedelijke waarden. De term fasen is misschien minder gelukkig, want die kan suggeren dat een volgende fase pas optreedt als een vorige voorbij is, terwijl hij zelf het voortduren van de drie fasen naast elkaar vermeldt, of liever van de eerste fase naast de tweede, terwijl volgens hem de derde nog veel te embryonaal is. Hierbij mag niet uit het oog worden verloren dat Pos de eerste, religieus-mythische fase weliswaar afwijst als niet met de feiten strokend, maar niettemin positief waardeert, omdat zij een beroep doet op het gevoel en de wil, iets wat hij juist in de tweede fase, die hij intellectualisme verwijt, node mist. Dat verwijt is wat globaal — hoe kan het ook anders in een zo algemene beschouwing, die met zevenmijlslaarzen door meer dan tweeduizend jaar filosofie heenstapt — maar grotendeels terecht. Wij kunnen bijvoorbeeld denken aan stamvader Socrates — even aannemende dat het beeld dat velen zich van hem vormen juist is; in ieder geval heeft juist dit aspect ook Nietzsches wrevel opgewekt.
De tweede fase is die van de autonomie van de zedelijk waarderende mens. Een onderscheiding die niet altijd in het oog gehouden wordt, lijkt hier nuttig: autonomie kan betekenen dat de mens de zedelijke maatstaf in zichzelf, in zijn mens-zijn fundeert; het kan ook betekenen dat hij (inhoudelijke kennis van) deze maatstaf alleen uit zichzelf kan halen, al moet hij deze dan wel zuiveren van vertroebelende invloeden (bijvoorbeeld invloed van heersende moraal). Het tweede is in feite het standpunt van Van der Wal, een standpunt dat ik — zij het met een amendement — kan delen. Ik zou willen spreken van „autonomie bij gebrek aan beter"; ik heb helemaal niet zoveel vertrouwen in het menselijk vermogen tot zuiver zedelijk waarderen, maar ben de mening toegedaan dat de mens wel op zichzelf moét terugvallen, inderdaad bij gebrek aan beter. Wellicht valt het de lezer op dat ik in deze formulering Pos' verwijt van intellectualisme of rationalisme tracht te ontgaan, althans te omzeilen. Trouwens ook Van der Wal treft dit verwijt minder dan

vele anderen, een van de redenen waarom Pos hem niet noemt, maar vooral steeds Kant, al kan men ook over deze Kant-interpretatie van mening verschillen.
Overigens is — dit terzijde — zedelijke heteronomie in de vorm van theonomie, in beide varianten zeer wel te verdedigen: ik kan zo overtuigd zijn van mijn beperktheid als mens, mijn condicio humana, dat ik ook een mijn bevattingsvermogen volkomen te boven gaand goddelijk gebod meen te moeten gehoorzamen; men denke aan de wijze waarop Kierkegaard Abrahams offer bespreekt. Maar dan is er wel een andere autonomie: ik maak wèl zelf uit dat dit werkelijk een gebod van God is en niet een begoocheling of zelfs een inblazing van de duivel.[5] Anderzijds is dit een vrij zeldzame variant. Veel frequenter is de zedelijk autonome houding, althans tegenwoordig, al vinden wij die reeds in de Griekse tragedie in uitspraken zoals: „Wanneer goden zoiets gebieden, dan zijn het geen goden" (Euripides meermalen, het voorbeeld staat ook bij Van der Wal, meen ik). Bijvoorbeeld „de Bergrede spreekt mij zo aan, daarom durf ik mij christen te noemen". Dan wordt dus de zedelijke autonomie tot toetssteen van de goddelijke openbaring.

Wat Pos de vertegenwoordigers van de tweede fase verwijt is vooral dat de wens de vader van de gedachte is. Als het ware uit een behoren een zijn afleiden; wat Van der Wal zelf meermalen heeft genoemd: de beminnelijke naïviteit van het „sit ergo est". Wij kunnen niet zonder een universeel geldige maatstaf en de fenomenologie van het zedelijk oordeel toont ook de pretentie van universele geldigheid, iets dat onloochenbaar is en ook met nadruk door Van der Wal als *argument* wordt aangevoerd (1950, p. 215, 1958, p. 65), maar niet als bewijs. Maar dit alles zou zeer wel een illusie kunnen zijn en staat in de eerste meer Kantiaanse variant van de autonomie waartegen Pos zich immers vooral richt, ook heel zwak. Heel zwak behalve in één opzicht, en ook dat is juist weer Kantiaans èn voorwerp van Pos' kritiek: in de wèl humanistische, maar nog statische, a-historische tweede fase houd je alleen een formele maatstaf over, sta je inhoudelijk met lege handen. Dit verwijt kon hij tot Van der Wal, de aanhanger van het objectiviteitsbeginsel, niet richten en Pos overtrekt zijn stelling inderdaad enigszins en daartegen keert Van der Wal zich dan ook prompt in de in noot 1 genoemde passage. Toch heeft Pos op een bepaalde manier gelijk, wellicht anders dan hij zelf bedoelde. Kant was evenmin consequent geweest: hoe formeel hij zijn ethiek ook had opgevat, al spoedig volgt een „humanistische" invulling in de praktische imperatief, zoals wij die allen kennen „de mens nooit alleen als middel enz.". Maar zodra wij invullen, komen wij in het historische proces terecht en dan zijn wij verplicht de zelfkritiek van de derde fase in te gaan: dat is wat Pos zeer juist gezien heeft.
Van der Wal onderscheidt scherp moraal en „de maatstaf", het resultaat van de normatieve ethiek, dat wil zeggen van de weloverwogen en volgens Van der Wal op wetenschappelijke wijze[6] opererende reflexie over zedelijke

waarden en normen. Maar elk wetenschappelijk bedrijf is aan zijn tijd gebonden. Toegepast op de ethiek betekent dit dat normatieve ethiek zich niet geheel zal kunnen onttrekken aan de moraal van de ethicus die deze reflexie uitvoert, en dat juist inhoudelijk de „vertroebelende invloeden van de moralen" (Van der Wal 1950, p. 216; 1958, p. 55 e.v.) ook, zij het wellicht in mindere mate, in de resultaten van de normatieve ethiek tot uiting zal komen. Mij dunkt, de empirie geeft deze gedachte steun. Dan blijven er twee mogelijkheden: ofwel wij vervallen in een relativisme en dat willen wij niet, ja sterker, dat *kunnen* wij niet, ja wel verstandelijk, maar niet in de praktijk van ons leven; ofwel wij houden een puur lege vorm over, een „gij zult", een kategorische imperatief, die zich tegenwoordig vooral als *verantwoordelijkheid* concretiseert (ook aan het slot van Pos' artikel, en tegenwoordig in vrijwel alle situatie-ethische beschouwingen al of niet van modern existentialistische of modern theologische huize). De invulling: dat het een verantwoordelijkheid betreffende de medemens is en sociaal van aard, is in onze tijd wel zeer algemeen, maar haar universeel te achten lijkt mij voorbarig.[7]
Maar als men vindt dat Pos met zijn derde fase „de deur opent voor willekeur" (Mazure 1976, p. 8)[8] en voorts meent dat het openlijk afzien van „wezenlijke" fundering door Van der Wal ook onbevredigend is, wat dan? Dan zal men bijna steeds teruggrijpen naar de is-ought redenering, het omgekeerde van daarnet: est ergo sit. Helaas staat de poging om uit zijn een behoren af te leiden sedert D. Hume in de achttiende eeuw uitdrukkelijk als een logische fout te boek en draagt al een driekwart eeuw de fraaie naam van naturalistische drogreden. Is nu de poging van Mazure geslaagd of maakt ook hij deze denkfout in zijn poging tot „de fundering van de moraal" (1976)?[9] Zijn poging is een variant van het neodarwinisme, maar in de daar meeste gebruikelijke vorm begaat hij de drogreden niet. Die luidt namelijk: wat de vooruitgang ten goede komt, in de lijn van de evolutie ligt, is goed.[10] Zijn variant luidt ongeveer: wat het genotype plus jeugdervaringen (van hulpeloosheid enz.) tot „normaal" fenotype maakt, is goed[11], helaas, dat is uiteindelijk dezelfde fout en heeft ondanks de keurige voorbeelden die Mazure geeft nog zeer bedenkelijke kanten ook. Wat het eerste betreft, Mazure zou kunnen tegenwerpen dat hij van behoren naar behoren redeneert en dus de bekende denkfout niet maakt: „namelijk wat de mensen wensen is goed" of „wat het voortbestaan van de horde bevordert is goed" als premissen. Akkoord, maar dan heeft hij deze premissen niet gefundeerd of zelfs maar waarschijnlijk gemaakt (wat Van der Wal met zijn objectiviteitsbeginsel wèl doet) en daarmee is de conclusie precies even weinig gefundeerd als de premissen. Trouwens dat Mazure de naturalistische drogreden wel degelijk begaat, blijkt uit het gebruik van het woord „onnatuurlijk" als argument (Mazure 1976, p. 13). Wat het tweede betreft, de gevaarlijke kant van zijn redenering is: je kunt op deze wijze de meest conservatieve moraal verdedigen. Ja, tegen zijn bedoeling in, zou hij logisch gezien zelfs een conservatieve moraal moeten verdedigen. Hij geeft immers zelf aan dat het geno-

type is komen vast te liggen in een biologisch gezien recent, maar cultureel gezien allerminst recent verleden (p. 10): m.a.w. een zo gefundeerde moraal loopt per definitie achter. Een verdere bedenkelijke kant van zijn betoog is, dat allerminst blijkt, waarom die andere, ook in het genotype voorkomende, minder sociale eigenschappen niet zedelijk goed zouden zijn. Alleen omdat zij minder dominant zijn? Als dat niet van zijn naar behoren redeneren is, dan weet ik het niet.

Blijkbaar zal men dan toch, wil men iets bieden dat inhoudelijk verantwoord is, in de richting van Van der Wal moeten werken. Daarmee komt nogmaals de vraag op of het verwijt van een statische, a-historische opvatting hem treft. En dan moeten wij ronduit ja zeggen. Daardoor wordt het ook begrijpelijk dat juist zijn artikel in 1950 de reactie van Pos teweeg heeft gebracht. Ik wil hier niet op ingaan, want ik deel vrijwel alle punten van de kritiek door Van Praag (1959) in zijn verder zeer lovende recensie van Van der Wal (1958): waarom bijvoorbeeld zo'n statische opvatting over een aangeboren zedelijke waarde van een individu, dat hoogstens onder zijn zedelijke maat kan blijven, maar niet er boven uit kan stijgen, waardoor de rol van de opvoeding wel zeer beperkt wordt? Merkwaardige opvatting van iemand die zo'n dynamisch pedagoog was als juist hij!
Niettemin wil ik het niet bij deze retorische vraag laten. *Dit* statische moment, dat bij vele anderen die Pos in de tweede fase plaatste ontbreekt en kan inderdaad gemist worden, maar paste wel heel goed in Van der Wals theorie, n'en déplaise Mazure. Een mogelijke verklaring is daarom een verbinding te leggen met Van der Wals opvatting omtrent het grondprobleem van de zedelijke waardering: dat men niet de daad maar de dader, diens „gezindheid" beoordeelt. Dat is goed Kantiaans (voor Kant verdient immers niets volledig het predicaat goed behalve een goede wil) en het is ook waar. Alleen is het, vrees ik, een onvolledige waarheid. Het kijken naar consequenties van daden, ook daden van jezelf vóór je beslissing mag dan geen *grondprobleem* van de ethiek zijn, het is wel een belangrijk probleem en ook een probleem dat wel degelijk binnen de ethiek valt. Daarom willen wij ook „invullen", niet met een inderdaad universele maar puur formele imperatief opgescheept blijven en daarom heeft Pos uiteindelijk het laatste woord als hij de derde fase van zelfkritiek eist, al mag die een inhoudelijk relativisme met zich meebrengen: de mogelijkheid van zedelijke normen als zodanig wordt er m.i. niet mee aangetast, alleen de invulling volgens zich steeds wijzigende omstandigheden en situaties zal telkens een heel andere kunnen zijn. [12]

M. F. Fresco

Dit opstel werd geschreven naar aanleiding van:
J. P. Mazure, Ethiek en het nut van het algemeen, in: *Rekenschap* 1959, p. 50-56.
J. P. Mazure, De fundering van de moraal, in: *Rekenschap* 1976, p. 4-13.
H. J. Pos, Drie fazen in de filosofie der waarden, in: *De nieuwe stem* 1950, p. 259-269 (geciteerd naar: *Rekenschap* 1975, p. 162-172).

J. P. van Praag, Modern humanisme, in: *De nieuwe stem* 1950, p. 7-15.
J. P. van Praag, Problemen der zedelijke waardering, in: *Rekenschap* 1959, p. 27-35.
P. Spigt, Libbe Gerrit van der Wal, in: *Rekenschap* 1975, p. 117-125.
L. G. van der Wal, Humanistische waarde-fundering, in: *De nieuwe stem* 1950.
L. G. van der Wal, *Problemen der zedelijke waardering*, Den Haag 1958.
L. G. van der Wal, De filosofie en het „verstandig taalgebruik", in: *Rekenschap* 1959, p. 172-176.

VOETNOTEN:

1 Dat Van der Wal er niet op terug is gekomen, klopt niet helemaal. Van der Wal (1958, p. 60-61) gaat op één punt op het artikel van Pos in, zie beneden.

2 Ik doel op het volgende: „Het modern humanisme acht de mens als persoon bepaald door een hem eigen objectief waardebesef (. . .). Het is ook niet goed in te zien hoe redelijke gedachtenwisseling tussen mensen mogelijk zou zijn, als daarbij niet een beroep gedaan kon worden op een fundamentele overeenstemming in waardering, intellectueel, zowel moreel als aesthetisch. Pour discuter il faut être d'accord. Maar het is duidelijk, dat dit waardebesef dan niet opgevat kan worden als een recept voor concreet oordelen en handelen". (Van Praag, 1950, p. 11).

3 Opvallend en de actualiteit van ons onderwerp onderstrepend was het verloop van de voorjaarsconferentie over levensbeschouwing en politiek, waarin de pragmatische aanpak van de beide politici Glastra van Loon en Molleman bij velen onbehagen wekte, zodat men bepaald opgelucht was toen Spigt terecht de levensbeschouwelijke basis van politiek handelen accentueerde, maar anderzijds Molleman een slotwoord kon uitspreken dat bijna een echo was van het slot van dit Pos-citaat. Dit terzijde, al wil ik er wel aan toevoegen, dat naar mijn smaak Glastra van Loon wèl voldoende besef toonde voor het verband tussen norm en politiek — elk politiek handelen heeft een zedelijke component al wordt het vaak ontkend — Molleman echter met zijn onderscheid tussen levensbeschouwing en maatschappijbeschouwing een te mager schema bood, anders gezegd dit verband misschien wel ziet, maar niet liet zien.

4 Even een terminologische opmerking: men verwarre dit woordgebruik niet met het voorkomen van de term in het Groningse „objectiviteitsbeginsel": Van der Wal poneert dat het objectiviteitsbeginsel **objectief** geldig is.

5 Een recenter voorbeeld: Teilhard de Chardin aanvaardde het hem door de Katholieke Kerk opgelegde publicatieverbod, omdat hij zich geheel aan de kerk had onderworpen en dat was zijn eigen, bepaald niet alleen maar ethisch bepaalde, voorafgaande keus.

6 Ik zou misschien liever zeggen: op aan analoge eisen als cognitieve wetenschappen voldoende wijze.

7 Vgl. M. F. Fresco. Inleiding, Sociale verantwoordelijkheid, centraal probleem in de moderne moraal, in **Vrijheid verantwoordelijkheid en wetenschap**, (ed. M. F. Fresco), Leiden 1976, uitg. v. d. Centr. Interfaculteit van de R.U. Leiden.

8 Mazure vervolgt: „voor het standpunt dat de ene moraal even goed is als de andere". Als men moraal maar neemt in de betekenis van Van der Wal dan is dat vaker waar dan Mazure lief zal zijn: immers een moraal die tot op zekere hoogte adequaat is voor de culturele enz. situatie waarin zij aanvaard wordt, is precies even goed als een geheel andere moraal die in een geheel andere cultuur in dezelfde mate adequaat is voor deze geheel andere cultuur. Een moraal is alleen dan beter dan een andere als zij voor de culturele situatie meer adequaat is dan die andere. In die zin kan een primitieve „mythische" moraal inderdaad de voorkeur verdienen boven een „verlichte" moderne. „Our western way of life" is niet zo'n vanzelfsprekend exportartikel als men weleens heeft gedacht. Alleen blijft ook hier waar wat Van der Wal omtrent het individu zegt: ook een groep of samenleving moet gebruik maken van de **bereikbare** gegevens. Vandaar dat allerlei op geen enkele wetenschappelijke basis berustende discriminatie **heden ten dage** blijk is van een lagere moraal (ook in de zin van Van der Wal) dan verantwoord kan worden.

9 In de terminologie van Van der Wal had de titel moeten luiden: „Fundering van de zedelijke maatstaf". Over terminologie gesproken: Mazure heeft moeite met Pos. In tegenstelling tot Spigts bewondering voor de stijl van Pos (zie citaat in het begin), heeft Mazure moeite met de schrijfwijze van Pos, m.i. ten onrechte. Zo goed als Mazure met een korte toelichting mag volstaan bij het gebruik van termen als genotype en fenotype, zo mag Pos dat met zijn terminologie, die voor de enigszins in het werk van Kant c.s. ingevoerde leek volkomen duidelijk is.

10 Ook door Van der Wal kort en krachtig weerlegd (1958, p. 28-31).

11 Een dergelijke gedachte vindt men ook elders wel, bijvoorbeeld in een artikel van Robert Coburn getiteld „Relativism and the Basis of Morality" in **The Philosophical Review,** januari 1976, p. 87. Coburn verwijst ook naar een artikel van R. L. Trivers uit 1971.

12 Zie nogmaals noot 8.
De vraag rijst misschien, of niet ook Van der Wal met zijn empirische methode zich aan de naturalistische drogreden schuldig maakt. Heymans is het onlangs nog verweten door De Jong (W. Leendertz en F. J. de Jong, Beknopte inleiding tot de ethiek, Deventer 1974, p. 63) en Van der Wal volgt ook op dit punt zijn grote voorganger. Ik meen dat de Groningers er zich niet aan schuldig maken. De redenering loopt niet: „Het is zo, dus is het ook goed dat het zo is", maar: „Het empirisch onderzoek toont aan dat alle mensen uiteindelijk deze maatstaf gebruiken, dus is de wetenschappelijke, d.w.z. **intersubjectieve** conclusie dat deze maatstaf gebruikt wordt en dat kun je ook formuleren: als geldig wordt ervaren, wat dan weer, gezien het intersubjectieve karakter, neerkomt op: geldt. Maar deze conclusie is **for the time being;** zodra de wetenschap voortschrijdt resp. in de tijd van Heymans of Van der Wal zelf al hun gegevens niet juist of volledig blijken, dan valt hun conclusie ook geheel of gedeeltelijk weg. En t.a.v. de bovengesignaleerde statische karakteropvatting van Van der Wal geldt, dat hij ook hier sterk in het kielzog van Heymans vaart, terwijl de kritiek van De Jong (t.a.p., p. 65) dat Heymans' psychologie verouderd is wel degelijk terecht is.

Van zijn tijd zijn

Tijdens het vergelijkend examen filosofie van het Franse Internationale Lyceum van St. Germain-en-Laye werd als onderwerp voor een opstel gegeven „Etre de son temps". Franck Burbage, zeventien jaar oud, leerling van de afdeling B van het genoemde lyceum, kreeg de eerste prijs. Afgezien daarvan verwierf deze jongeman nog een eerste prijs voor economische en sociale wetenschappen.
In het dagblad Le Monde van 27 juni 1976 werden de belangrijkste gedeelten van het opstel afgedrukt. Wij vinden het betoog van deze zeventienjarige opmerkelijk genoeg om er hieronder een vertaling van te geven.

VAN ZIJN TIJD ZIJN

De wereld biedt tegenwoordig steeds meer de aanblik van verandering, van beweging; de maatschappij schijnt meer veranderingen te kennen in de laatste decennia dan tijdens de eeuwen die daaraan vooraf zijn gegaan: omwenteling in de techniek, versnelling van het ritme van wetenschappelijke ontdekkingen zowel als van sociale veranderingen.
Zoals de gemeenschappen en de culturen in de loop van de geschiedenis ontwikkeling en verandering kennen, zo nemen de mensen deel aan nieuwe bestaansvormen, die in deze ontwikkeling worden teweeg gebracht. En naarmate zij die veranderingen zelf bevorderd hebben, accepteren zij deze veranderingen met meer gemak. De afwijzing van of de vrees voor de verandering roept de vraag op naar de waarde van deze verandering, naar de inhoud daarvan.
Het nadenken over de idee van „leven met zijn tijd" volgens het patroon van een maatschappij die voortdurend verandert en de individuele mensen meesleept, noopt ons het probleem van de betekenis en de norm van de menselijke handelingen te stellen: is gehoorzame en probleemloze aanvaarding van iedere verandering voldoende, of wel, is het nodig zekere normen aan te leggen binnen de mogelijkheden, welke de geschiedenis biedt?
Afgezien van de filosofische interpretatie die men ervan geeft, is een maatschappij geen statische werkelijkheid; zij heeft, zij *is* een geschiedenis.
Deze ontwikkeling brengt veranderingen teweeg in het leven van de mensen: de nieuwe technieken leiden tot een nieuwe manier om zich aan de werkelijkheid aan te passen, tot een nieuwe relatie tot de natuur. Bijvoorbeeld, de elektrische energie in verhouding tot de steenkool of de kernenergie in ver-

houding tot de aardolie plaatst de mens in een nieuwe situatie, zodat zijn vermogens, maar ook zijn verantwoordelijkheden, met betrekking tot het gebruik van deze vermogens, gewijzigd blijken te zijn.

Aanpassen?

De nieuwe woonomstandigheden, de nieuwe levensritmes leiden tot nieuwe levenswijzen voor het individu, tot nieuwe fases van ontwikkling voor de mens: een evolutie van de wijze van leven in natuurlijke zin, maar ook sociaal, in de relaties van het kind, zoals men die binnen het gezin, maar ook binnen de sociale groep ziet.

De gehele cultuur is bestemd om te veranderen; de veranderingen van de maatschappelijke structuur, de toenemende beroering van de individuen in de groep scheppen nieuwe denkwijzen, brengen uiteindelijk nieuwe waardesystemen teweeg; de onderwerpen, waarvoor men belangstelling heeft veranderen, dank zij de veel grotere voorlichting; de houding ten opzichte van de maatschappij verandert, zoals bijvoorbeeld ten opzichte van het huwelijk of van de sexualiteit.

Ten aanzien van deze veranderingen houdt het begrip „van zijn tijd zijn" in, dat men de maatschappij erkent als een evolutionair gegeven: er worden aanpassingsproblemen gesteld tegenover individuen die deze evolutie meemaken en daardoor hun gewoontes, hun normen moeten veranderen, alsook hun wijze van leven. De positieve houding die wij door dat begrip willen vertolken houdt in dat men de evolutie bij zich zelf niet afwijst en niet het nieuwe beschouwt als iets dat noodzakelijkerwijs minder waarde heeft, alleen omdat het anders is.

De positieve houding baseert zich op een opvatting van de geschiedenis en van het historische wordingsproces als de ontwikkeling van de mogelijkheden voor de mens: het te voorschijn komen van het *nieuwe* houdt in de ontplooiing van nieuwe mogelijkheden tot expressie en tot het zich bewust worden van de individuen. Geschiedenis is niets anders dan een collectief scheppingswerk, dat verrijking in zich draagt: bijv. de recente ontwikkeling van de techniek met de cybernetica brengt mogelijkheden tot bevrijding voor de mens, in verhouding tot de dwang bij de produktie en bij het werk. Deze af te wijzen onder voorwendsel dat het verleden beter was — en onder de dekmantel van een *mythe* over de ondergeschiktheid van de mens aan de machine, welke in feite vrees voor verandering vertolkt — leidt tot het afwijzen van een mogelijkheid tot verrijking voor het individu. Net als op het politieke vlak is deze angst voor het nieuwe verlammend; te dikwijls is het kiezerskorps verkalkt, behoudend uit vrees voor verandering: niet door afwijzing van de voorgelegde verandering, die onder verwijzing naar een andere norm tot stand zou komen, maar door afwijzing van de verandering op zichzelf. Het is dus de hoop op nieuwe, misschien rijkere mogelijkheden, welke men laat varen.

Gemodelleerd

De erkenning van het nieuwe als mogelijkheid tot het betere: dát lijkt ons de positieve kant van „van je eigen tijd zijn".
Maar er is een andere betekenis aan te geven, die ons net zo gevaarlijk schijnt als de hiervoor geschetste afwijzende houding.
Het gevaar, dat in deze uitdrukking zit, heeft naar onze mening als grond, dat er geen enkele aanduiding gegeven wordt, welke norm gehanteerd wordt. Zij kan leiden tot een houding van conformisme, die net zo aanvechtbaar is als die van het afwijzen van verandering, in die zin dat de éne houding het nieuwe op zich zelf veroordeelt, maar dat de andere houding datzelfde nieuwe op zichzelf alleen maar accepteert, zonder de positieve zijde van het tegendeel erin te onderscheiden, alsof het enige feit, dat het nieuw, „van onze tijd" is, de waarde daarvan zou rechtvaardigen.
Marx heeft analytisch aangetoond, dat een maatschappelijke organisatie geen absolute realiteit is, maar betrekking heeft op een bepaalde vorm van economische organisatie, van krachtsverhoudingen en van machtsverdeling. De politieke, juridische en administratieve bovenlaag, evenals de organen voor cultuuroverdracht, zoals de *massa-media,* hebben de neiging om een ideologie te huldigen die deze maatschappelijke organisatie weerspiegelt. Bijv. de school, het onderwijs en de officieel voorgeschreven *handboeken* dienen enerzijds als middelen voor materiële reproduktie, immers zij vormen aangepaste werkers, en anderzijds voor ideologische reproduktie, immers zij vormen denkwijzen en normen ten bate van het bestaande systeem. Het individu, ondergedompeld in een maatschappij, is dus van zijn prilste jeugd af geneigd zich te laten vormen door de voorbeelden, die hem worden voorgehouden om hem te integreren in het maatschappelijke systeem, waarin men leeft. Het „iemand van zijn tijd zijn" krijgt in deze zin een andere betekenis: zich laten vormen naar de realiteit van de gemeenschap waarin men leeft. Wat gevaarlijk schijnt in deze conformistische houding is, dat de realiteit vanzelfsprekend goed wordt geacht, hetgeen rechtvaardigt, dat men accepteert zich in haar te integreren, zonder ook maar even de waarde te taxeren van de voorbeelden, welke worden voorgehouden.
Zulk een conformisme vloeit voort uit een grondig scepticisme, immers de neiging tot aanpassing aan iedere maatschappijvorm schijnt ieder denkbeeld van waarheid of van normbesef te verwerpen. Bovendien leidt het tot een algehele ontkenning van de menselijke vrijheid: te kiezen voor een bepaalde maatschappij, voor waarden die men daarin wenst vervuld te zien, het leidt tot blinde aanvaarding, aanvaarding van de marteling of van uitbreiding der misdaad, immers deze zijn verschijnselen van onze tijd; het leidt ook tot het achterwege laten van een oordeel ten opzichte van politieke systemen en hun betekenis, immers het blijkt geen waarde te hebben dan die van er zich aan te conformeren.
Het „iemand van zijn tijd zijn" kan, ofschoon in tegenstelling tot de eerstgenoemde houding van afwijzing van het nieuwe, mogelijkerwijs dus ook

behoudend blijven: deze houding leidt tot afwijzing van deelname aan welke verandering van de wereld dan ook, omdat men zich hieraan wezenlijk heeft aangepast. Deze aanpassing wijst iedere mogelijkheid tot kritische zin van de hand, want zij biedt geen ander systeem om op terug te vallen, dan dat van het systeem ter plaatse. Zij wijst dus elke mogelijkheid van discussie omtrent de gevestigde orde af.
Hoewel het zeker de taak der regeerders vergemakkelijkt, zou dit conformisme op lange termijn leiden tot de verkalking van de maatschappij welke zou afsterven bij afwezigheid van nieuwe ideeën en krachten, die naar verandering streven. Deze verkalking zou gepaard gaan met het verlies van een rijkdom die, onzes inziens, fundamenteel is voor de mens: die van het vermogen om te scheppen en te vernieuwen.

Basis voor het non-conformisme

Zo'n aanpassingsmoraal wordt alleen gerechtvaardigd als het denkbeeld van *normen* reeds bij het uitgangspunt wordt afgewezen. Slechts een volkomen scepticisme kan daaraan bestaansgrond geven. Bijvoorbeeld in de filosofie van Nietzsche vindt zo'n opvatting recht van bestaan. Voor Nietzsche is de wereld een wereld van de chaos, geen enkele waarde wordt erkend: noch God, noch een onontkoombaar innerlijk verlangen. Zo blijkt alles, wat mensen doen, gerechtvaardigd te zijn, als het maar het resultaat is van de spontane scheppingsdrang, van de opwelling der vitale krachten, van de wil tot macht. Het schone, of de goede handeling zetelt niet meer in een reeks van normen, maar in die creativiteit. In dat opzicht krijgt „iemand van zijn tijd zijn" een veel diepere en wanhopiger betekenis. Het conformisme vertegenwoordigt de aanvaarding van het noodlot.
Maar het conformisme betekent niets, indien men zich rekenschap geeft van een waardemaatstaf, waarin men het bestaan van een waarheid bevestigt — dan is de realiteit niet bij voorbaat goed op zich zelf; zij is beter of slechter naar gelang van de waarden, die men in aanmerking heeft genomen. Het „van zijn tijd zijn" zou eigenlijk slechts begrepen moeten worden in het kader van een gemeenschap, waarin dezelfde waarden worden verwezenlijkt, geconcretiseerd, in principe binnen het kader van een volmaakte gemeenschap zonder geschiedenis. Bijvoorbeeld in een perspectief van politieke vrijwording is de cybernetica geen waarde op zich zelf. Deze kan slechts gehanteerd worden met als doel de bevrijding der mensen. Ook het werk kan bevrijdend worden en van ieder mens een dichter maken, d.w.z. een schepper, maar het kan ook vreemd, verbrokkeld en oninteressant zijn.
Zo onderkent men dus de fundering van het non-conformisme: niet een non-conformisme voor de show, dat alleen maar modieus de gewoontes en „leefwijzen" verwerpt, en dat tot dezelfde fout zou vervallen, nl. „het van zijn tijd zijn" zonder te denken aan de waarden van deze tijd en van de handelingen, welke deze tijd als motief kent. Maar wèl van een non-conformisme, dat het bestaan der waarden erkent, die door de huidige realiteit

niet worden aangetast. Kant zei al: „Uit datgene wat is, kan men niet afleiden wat er behoort te zijn". Er bestaat een plicht, een morele of esthetische eis, die anders is dan de realiteit, en er bestaan normen, die anders zijn dan de simpele gelijkschakeling van de persoon met de realiteit. Die berust dus op de bevestiging van waarden die de realiteit te boven gaan, op grond van de idee dat de mens op een bepaalde manier geroepen is om aspiraties en idealen te verwezenlijken, die in de werkelijke wereld niet in betekenis verminderen, èn dat hij *handelen* moet om de werkelijke wereld te veranderen aan de hand van waarden en normen.
Maar één vraag wordt er dan bij zo'n opvatting gesteld: in welke mate is het non-conformisme mogelijk; is een mens niet *noodzakelijkerwijs* van zijn tijd? Kan men ontkomen aan de gegeven omstandigheden? Men raakt hier het probleem van de vrijheid van de mens als zodanig en in de maatschappij. Een zekere sociologische benadering is geneigd te stellen, dat de mens niets anders is dan een weerspiegeling van de maatschappij. Men zegt dan bijvoorbeeld: het denkbeeld van morele verplichting op grond van hogere waarden is slechts een illusie, tevens dat deze „stem, die in ons spreekt" alleen maar die van de maatschappij is, die boven ons uitsteekt.
Het simpele denkbeeld van een non-conformisme schijnt hier voort te komen uit zinsbedrog. Evenzo heeft het structuralisme — op grond van de ontdekking der structuren van taal, van denkmodellen, waarvan sommige voor alle talen gemeenschappelijk zijn als de realiteit der symbolen — het denkbeeld bij alle wetenschappen ingang doen vinden, dat de maatschappelijke verhoudingen slechts een vorm van communicatie vertegenwoordigen, welke met de taal identiek is. Het maatschappelijk leven wordt beheerst door structuren, die, naar blijkt, zich weerspiegelen in het innerlijk van de individuen, doordat de mens slechts de weergave is van structuren, die een gegeven maatschappij eigen zijn. In de mens komen de krachtlijnen samen, onafhankelijk van zijn wil. Daardoor is de mens slechts een uitvinding van de mens zelf en Michel Foucault kan in „Les Mots et Les Choses" de aanstaande dood van die mens voorspellen. De mens zou dus alleen maar het spel van bepalende factoren zijn. En het „van zijn tijd zijn" bevat dan, zowel maatschappelijk als structureel bezien, geen zedelijk verplichte *mogelijkheid,* maar een onontkoombaarheid, een noodzaak.
Toch schijnt het dat deze twee stellingen voortkomen uit een verdraaide voorstelling van de maatschappelijke en menselijke realiteit: enerzijds brengt de bedoelde sociologische stelling de mens terug tot een uitsluitend maatschappelijk individu. Zij leidt ook tot een vergoddelijking der maatschappij, bron van iedere waarde, alsof sommige gemeenschappen niet in tegenspraak waren met de normen van rechtvaardigheid, vrijheid, respect voor de mens. Anderzijds leidt de structuralistische stelling eveneens tot vergoddelijking van de structuur, omdat zij zich bij de oorsprong van elk ding voordoet als realiteit die de mens te boven gaat. Zowel de éne als de andere these schijnt te vergeten dat de mens aan de wortel van de maatschappij staat

als belangrijkste acteur der historie.
Juist de mens is oorzaak van de maatschappij, niet omgekeerd; juist hij is oorzaak van de geschiedenis, zelfs al schept hij deze in bijzondere omstandigheden. Altijd gaat hij de concrete en historische verwezenlijking daarvan te boven. Hij kent een vrijheid op voorwaarde dat hij scheppend bezig blijft, door rekening te houden met historische werkelijkheden, waarin hij zich bevindt.

Bevrijding en collectieve hoop

We nemen dus waar, dat er voor de mens de mogelijkheid bestaat om niet geheel en al „van zijn tijd te zijn", zelfs al zit hij er midden in. Dan groeit ook de mogelijkheid, niet om „deze tijd" af te wijzen — want dat zou alleen maar een illusie zijn, tenzij in de dood of in de zelfmoord — maar wèl: de mogelijkheid om te weigeren daar deel van uit te maken en zonder nadenken de gevestigde normen en hun historische verwezenlijking te accepteren. De ware keuze is niet die tussen het „van zijn tijd zijn" of niet, hij ligt tussen het zijn in de tijd door zich ermee te conformeren op fatalistische wijze, èn tussen deelname aan een strijd voor de bevrijding der mensen. Niet passief aanvaardend iemand van zijn tijd zijn, maar in een dynamisch proces van strijden voor hoge waarden. Want het behoren tot zijn tijd krijgt dan pas zijn werkelijke betekenis als het zeggen wil, dat op zekere dag die tijd beter is. Deze opvatting is, ondanks het enthousiasme, dat ermee gepaard gaat, niet idealistisch. Integendeel, zij put haar kracht uit een diep en concreet humanisme, dat de mens als waarde erkent, de ander als voorwaarde tot verwezenlijking en bevrijding van mijn eigen persoonlijkheid, en de liefde als kracht en stimulans van het leven. Zij houdt in dat de wereld een concrete werkelijkheid is voor daden. De zedelijke normen, die wij erkennen nopen ons tot de strijd van het individu met zich zelf en van het collectief om een onrechtvaardige gemeenschap te veranderen.

(Vertaling P. S.)

Franck Burbage

Diskriminatie

Voorlopige konklusies over een wetgeving ter bestrijding van diskriminatie op grond van sekse of huwelijkse staat

Bij het vaststellen van haar werkprogramma heeft de Emancipatiekommissie (EK) zich als een van haar taken gesteld advies aan de Regering uit te brengen over de behoefte aan wetgeving ter bestrijding van de in onze samenleving bestaande diskriminatie op grond van sekse en burgerlijke (huwelijkse) staat.
Het omvangrijke werk dat de voorbereiding van dit advies vereist is nog niet voltooid, maar de EK is wel tot een aantal voorlopige konklusies gekomen na bestudering van:

- de in Nederland reeds geldende of op stapel staande nationale en internationale wetgeving op dit gebied;
- de in verschillende landen met een vergelijkbare samenleving (Verenigde Staten, Engeland, Canada, Noorwegen) reeds ingevoerde of binnenkort in te voeren antidiskriminatiewetten.

Zij is er zich daarbij volledig van bewust gebleven, dat de noodzakelijk geachte emancipatie niet verwezenlijkt kan worden door wetgeving alleen, maar zij is er tevens van overtuigd dat de wetgeving op dit punt een belangrijke taak heeft te vervullen.
Daar komt bij dat, wanneer ons land partij zal zijn geworden bij het Internationaal Verdrag van New York inzake burgerrechten en politieke rechten (de goedkeuringswet ligt thans bij de Tweede Kamer), het daarmee de verplichting op zich zal hebben genomen om „een ieder gelijke en doelmatige bescherming tegen diskriminatie op grond van (onder meer) geslacht te garanderen" (artikel 26).
Bij een beslissing over de invoering van wetgeving ter bestrijding van diskriminatie tussen mannen en vrouwen dienen de volgende vragen in de eerste plaats onder ogen te worden gezien:

1. Zal een dergelijke wetgeving gezamenlijk alle vormen van in onze samenleving voorkomende diskriminatie moeten bestrijden, of verdient het voorkeur de diskriminatie op grond van sekse en huwelijkse staat als een zelfstandig probleem te behandelen?
   De EK meent dat het laatste het geval is, gezien de zeer eigen aard van deze diskriminatie en het feit dat zij meer dan andere vormen van diskriminatie de Nederlandse samenleving in al haar aspekten raakt. Daarmee is uiteraard niet gezegd dat andere vormen van diskriminatie geen (eigen) bestrijding zouden behoeven.
2. Dient de wettelijke bestrijding van diskriminatie zich uit te strekken tot diskriminatie op grond van de burgerlijke (huwelijkse) staat?
   Dit lijkt aangewezen, omdat in onze samenleving deze diskriminatie in zijn praktische konsekwenties veelal moeilijk te scheiden is van diskriminatie op grond van sekse.
3. Moet de wetgever de hier bedoelde diskriminatie bestrijden door in de bestaande wetgeving op die punten waar, daarvoor reden bestaat, antidiskriminatoire bepalingen of wijzigingen aanbrengen of verdient het voorkeur de betreffende diskriminatie in een algemene, daarop gerichte wet te lijf te gaan?
   Evenals de Engelse, Noorse en Canadese wetgever, meent de EK dat de laatste oplossing de voorkeur verdient, en wel hoofdzakelijk op grond van de volgende overwegingen:

a) incidentele aanvulling en wijziging van de bestaande wetgeving zal altijd gaten laten bestaan in de bescherming tegen diskriminatie;
b) in een algemene wet kan de emancipatorische betekenis van antidiskriminatiewetgeving op overtuigender en indringender wijze tot zijn recht komen;
c) er is een algemene wet voor nodig om te voorzien in de noodzakelijke juridische instrumenten voor de handhaving van de beoogde wetgeving.

4. Zijn de bestaande procedures en rechtswegen voldoende voor de handhaving van deze wetgeving?

Dat zou betekenen dat de handhaving grotendeels aan het initiatief van de gediskrimineerde personen zouden worden overgelaten wat betreft de privaatrechtelijke mogelijkheden van rechtshandhaving en aan het openbaar ministerie wat betreft de strafrechtelijke. Het is de overtuiging van de EK dat aldus in de praktijk weinig van het door de wetgever beoogde terecht zou komen. Strafrechtelijke sankties zullen in vele gevallen een onjuiste reaktie op diskriminatie zijn, terwijl het openbaar ministerie voor de bestrijding van dit soort delikten nauwelijks geëquipeerd is en zijn handen vol heeft aan de gewone delikten.
Wat de privaatrechtelijke bescherming betreft, zal de individuele gediskrimineerde vrouw in vele gevallen niet de moed hebben, noch de wegen kennen om voor haar rechten op te komen.
Ook de Engelse, Canadese en Noorse (ontwerp-) wetgevingen voorzien dan ook in de instelling van een speciale instantie die belast is met de zorg voor de handhaving van de betreffende wetten.
Een dergelijke instantie zou — naar de EK zich voorlopig voorstelt — zowel vergaande bevoegdheden moeten hebben tot onderzoek — hetzij op klacht hetzij op eigen initiatief — van vermoede diskriminatoire praktijken, als de bevoegdheid tot het entameren van verzoeningspogingen en zonodig het uitlokken van rechtelijke beslissingen.
Daarnaast zou deze instantie de Regering kunnen adviseren terzake van de verbeteringen in de wetgeving en het beleid op het stuk van de diskriminatiebestrijding.
Voor een goede handhaving van de antidiskriminatiewetgeving kan het bovendien gewenst zijn de mogelijkheid van kollektieve (groeps-) akties te openen, voorzover deze mogelijkheid niet óók meer in het algemeen verrruimd zal worden.
Het spreekt vanzelf dat de invoering van een algemene antidiskriminatiewet het zoveel mogelijk verwijderen uit onze wetgeving van alle bepalingen met een diskriminatoire werking, niet overbodig maakt.
De EK hoopt binnen afzienbare tijd een nota uit te brengen waarin bovenstaande voorlopige konklusies gedokumenteerd en uitvoeriger gemotiveerd zullen worden uitgewerkt.

KANTTEKENINGEN BIJ ANTI-DISKRIMINATIE-WETGEVING

Er zijn twee aanleidingen tot deze kanttekeningen. In de eerste plaats is door de Regering het voorstel gedaan in een nieuwe grondwet een bepaling op te nemen met de volgende inhoud:
„(artikel 1.1.): Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Diskriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras of geslacht is niet toegestaan."
In de tweede plaats heeft de Emancipatiekommissie (advieskommissie van de regering) een nota uitgebracht, getiteld: „Voorlopige konklusies over een wetgeving ter bestrijding van diskriminatie op grond van sekse of huwelijkse staat."
De eerste vraag die aan de orde is, is wat onder diskriminatie verstaan

wordt. De voorgestelde grondwetstekst laat daar in beginsel geen twijfel over bestaan: iedereen moet in gelijke gevallen gelijk worden behandeld. Het tweede lid zou onduidelijkheid kunnen opleveren omdat hier een opsomming van kenmerken wordt gegeven waardoor de indruk zou kunnen ontstaan dat diskriminatie op grond van andere kenmerken wel toegestaan zou zijn. Dit blijkt niet de bedoeling van de Regering te zijn. In haar antwoord op de opmerkingen van de Raad van State (zie: Bijlage bij Memorie van Toelichting Tweede Kamer 1975-76, 13872, no. 4, p. 87) stelt zij: „Diskriminatie van homofielen en op grond van afkomst valt eveneens onder het bereik van de eerste zin van het artikel en wordt daardoor verboden." De vraag kan dan terecht gesteld worden of de tweede zin dan beter iets anders zou kunnen luiden, bijvoorbeeld: „Diskriminatie, bijvoorbeeld wegens . . . enz." Het niet-beperkende karakter van de opsomming wordt dan duidelijker.

Is in het Grondwetsvoorstel in beginsel duidelijk wat onder diskriminatie wordt verstaan (niet-gelijke behandeling in gelijke gevallen), in het voorstel van de Emancipatiekommissie is dat geheel onduidelijk. In de eerste plaats wordt geen omschrijving van diskriminatie gegeven. In de tweede plaats wordt gepleit voor een **aparte** anti-diskriminatiewetgeving met betrekking tot geslacht en huwelijkse staat, hetgeen de vraag doet rijzen of dit geen diskriminatie is ten aanzien van andere vormen van diskriminatie. In ieder geval maakt het duidelijk dat de Emancipatiekommissie weinig heeft nagedacht over de bedoelde en onbedoelde gevolgen van haar voorstellen. Men vindt in haar nota geen antwoord op de volgende vragen: wat is diskriminatie?; wat is in diskriminatie te veroordelen?; hoe ontstaat het?; kan men het bij de bron aanpakken of alleen bij de uiterlijke verschijningsvormen?; is het instellen van een aparte wetgeving en een apart opsporingsapparaat (zoals voorgesteld wordt) geen „niet-gelijke" behandeling in een gelijk geval" (i.c. diskriminatie) en derhalve in strijd met de voorgestelde Grondwetsbepaling?; enzovoorts.

Weliswaar zegt de kommissie „dat de noodzakelijk geachte emancipatie niet verwezenlijkt kan worden door wetgeving alleen", maar verzuimt duidelijk te maken wat er aan begeleidende mentaliteitsverandering noodzakelijk is ten einde te voorkomen dat de wetgeving ervaren zal gaan worden als van boven opgelegde betutteling, en ten einde te bevorderen dat het maatschappelijk verkeer gelijke tred zal houden met — zo niet vooruit zal lopen op — de voorgestelde wetgeving. Het feit dat elders al een dergelijke wetgeving bestaat is geen doorslaggevend argument, zolang wij niet weten hoe het daar in de praktijk funktioneert — en bijvoorbeeld niet averechts blijkt uit te werken.

De kommissie stelt: „het spreekt vanzelf dat de invoering van een algemene antidiskriminatiewet (op het gebied van geslacht en huwelijkse

staat!, RT) het zoveel mogelijk verwijderen uit onze wetgeving van alle bepalingen met een diskriminatoire werking (idem!, RT), niet overbodig maakt." In de eerste plaats is het al een bedenkelijk teken dat over „algemeen" en „alle" wordt gesproken terwijl specifieke zaken worden bedoeld. Maar in de tweede plaats schijnt de kommissie zich niet bewust te zijn van het feit dat men daardoor voor de burgers konflikterende regels laat gelden. Een juistere gang van zaken zou zijn bijvoorbeeld via de Grondwet een anti-diskriminatie-beginsel vast te leggen en zoveel mogelijk vooraf of tegelijkertijd wetten en regelingen die daarmee in strijd zijn te veranderen. Hoe kan men in redelijkheid verwachten dat burgers een beginsel in alle opzichten naleven als tegelijkertijd de wettelijke vormgever van dat beginsel dat niet doet? Blijven nog de eerder genoemde, onbeantwoord gebleven vragen. Gelijkheid is niet altijd en in alle omstandigheden de hoogste na te streven waarde, zeker niet als het om gelijkvormigheid gaat. Waar het veel eerder om gaat, is het tegengaan van vrijheid en rechtvaardigheid aantastende vormen van ongelijkwaardigheid. Mensen die dergelijke gedragsvormen ten toon spreiden dient men niet alleen met wetten tegemoet te treden. Het is juister vooral de nadruk te leggen op het wegnemen van de oorzaken die tot mensonwaardig gedrag hebben geleid, en op het bevorderen van een samenleving waarin vrijheid en rechtvaardigheid door allen nagestreefd kan worden zonder psychische, sociale, levensbeschouwelijke, ekonomisch én wettelijke belemmeringen. Het is jammer dat de Emancipatiekommissie alleen de laatste onder de loupe heeft genomen (en zelfs dat niet ten volle) en de andere heeft veronachtzaamd. Hopelijk kan het Humanistisch Verbond een steentje ter verbetering bijdragen.

Rob Tielman

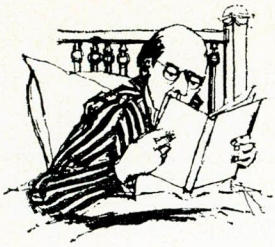

Boekbespreking

„Science and War". Special issue of „Impact of Science on Society". UNESCO, vol. 26, No. 1/2, January-April 1976.
„The infernal cycle of armament". International Social Science Journal, UNESCO, 10 July 1976.

Deze beide Unesco-publikaties houden zich bezig met hetzelfde onderwerp: de acceleratie van de bewapening van de mensheid. Zowel het Londense „Institute of Strategic Studies" als het Zweedse SIPRI (Zweeds Instituut voor Vredesonderzoek), alsmede talloze instellingen en groepen in vele landen, waaronder Nederland, publiceren eveneens of doen research over dit onderwerp.

De invloed van deze publikaties en het onderzoek, dat verricht wordt, blijft helaas gering, ofschoon politici hun verbale steun aan „ontwapening" blijven geven, terwijl de massa-media de berichten van de genoemde instellingen afdrukken, dikwijls op een andere pagina gevolgd door juichkreten over defensie-opdrachten die zoveel man-uren werk verschaffen maar — dat wordt er niet bijverteld — ook het reeds pathologisch hoge vernietigingspotentieel van de mensheid met enkele procenten verhogen.

Meer dan drie eeuwen heeft de Westerse mens met het idee geleefd dat zijn ontwikkelingsmogelijkheden onbegrensd waren, evenals zijn heerschappij over de natuur. De klassieke wereld en de oude beschavingen hadden een dieper inzicht in de mogelijkheden en grenzen van het mens-zijn. Een aantal hedendaagse wetenschappen hebben gepoogd het alarmsignaal te geven maar zonder veel resultaat: de Westerse mens is niet bij machte het beeld van een maatschappij te construeren waarin beperking inplaats van eenzijdige materiële ontwikkeling het „Leitmotiv" vormt.

Het is niet verwonderlijk dat de technologie van de bewapeningsindustrie het meest flagrante voorbeeld vormt van de mentaliteit die het begrip „beperking" geen werkelijke waarde weet te geven. Niet alleen tonen de bewapeningsuitgaven van de meer dan 140 staten sterke stijgingen, maar bovendien wijden de superstaten hun research-uitgaven voor meer dan 50% aan de bewapeningsindustrie, dus aan de doelstelling „de ander" te vernietigen. De z.g. „dynamiek" van het industriesysteem is in hoofdzaak terug te voeren op negatieve motivaties die de mens in zijn ontwikkeling remmen en hem zeker niet helpen tot verantwoordelijksheidgevoel en psychische volwassenheid te komen.

In „Science and War" komen een aantal vooraanstaande geleerden aan het woord, waaronder Sean McBride, Bernard Feld en Johan Galtung. In „The infernal cycle of armament" vindt men o.a. bijdragen van Frank Barnaby, Alfred Böhnisch, Ashbjorn Eide, Philip Tody, enz.

Sean McBride zoekt de positieve mogelijkheden in ontwapening, verheerlijking van de vrede inplaats van de oorlog, bescherming van de mensenrechten, procedures voor het oplossen van conflicten, een internationale politiemacht, enz. Al deze voorstellen, die reeds dikwijls gedaan zijn, liggen in het rationele vlak, maar de motivatie die het huidige systeem heeft opgebouwd is niet rationeel: macht en angst hebben een te grote rol gespeeld. Het is dus alleen een veel dieper reikende motivatie die het huidige systeem zou kunnen veranderen, en evolutionaire methoden zullen misschien niet genoeg zijn.

John Stares beschouwt niet alleen de

enorme voorraad van vernietigingsmiddelen als irrationeel, maar als nog erger dat de mens zijn inventiviteit blijft richten op nog meer geraffineerde vertietigingsmiddelen inplaats van op sociale innovatie. De industrielanden tonen een volledig gebrek aan sociaal creatief denken en blijven gevangen in hun kwantitatieve benadering. De oorzaken van escalatie op bewapeningsgebied liggen dikwijls in de binnenlandse politiek en in de economische omstandigheden, meer dan in de buitenlandse situatie die gepresenteerd wordt door middel van beelden die de bewapeningspolitiek aannemelijk moeten maken.
Bernard T. Feld is bevreesd dat de regels voor het eventuele gebruik van nucleaire wapenen steeds onduidelijker worden, naarmate de arsenalen zich uitbreiden en meer variatie vertonen. De verlaging van de drempels voor het gebruik van nucleaire wapenen is een alarmerende ontwikkeling die niet door rationalisaties in militair jargon goed gepraat kan worden. Feld wijst erop dat het gebruik van explosieven met iedere oorlog een stijging vertoond heeft en dat het idee van de z.g. „beperkte oorlog" een illusie is.
Met betrekking tot de militaire technologie is misschien een citaat uit Nietzsche dat in „Impact" voorkomt op zijn plaats: „Uit angst is ook de wetenschap gegroeid".
Johan Galtung presenteert zijn vredesmodellen, zowel het dissociatieve als het associatieve dat gericht is op het vormen van een nieuwe grotere eenheid die conflicten binnen dit systeem tracht te elimineren. Galtung meent dat de dissociatieve mogelijkheden in een steeds voller wordende wereld geen grote betekenis voor de toekomst hebben. Afschrikking en detente zijn geen afdoende middelen om conflicten te verhinderen en integratieve methoden zijn noodzakelijk om tot een wereldsysteem te komen dat echter uit meer niveaus zou dienen te bestaan dan het nationale en het mondiale die elkaar aanvullen maar niet veranderen.
In „The infernal cycle of armament" worden in grote trekken dezelfde problemen besproken. Frank Barnaby brengt een aantal statistische gegevens waaruit blijkt dat de militaire uitgaven sedert 1900 vertwintigvoudigd zijn en dat in de laatste jaren het aandeel van de nieuwe landen, vooral in het Midden-Oosten, sterk groeiende is. Het „powermodel" heeft universele navolging gevonden ofschoon het lijnrecht staat tegenover het model van een wereldorde. De dynamiek van het bewapeningssysteem ligt in de U.S.A. en de U.S.S.R. die praktisch de gehele wereld hebben weten mee te trekken in hun machtsstrijd. Andere maatschappij-modellen, zoals het socialistische, blijven een sekundaire rol spelen.
Indien de spanningen in de wereld in hoofdzaak hun oorzaak vinden in de machtsmotivatie van de superstaten en van een aantal van de nieuwe landen zou men eigenlijk alleen een verandering kunnen verwachten indien de groeiende macht van nieuwe landen de superstaten dwingt tot werkelijke samenwerking of indien zich een machtsconstellatie vormt die een absoluut overwicht bezit, Geen van deze beide mogelijkheden biedt een aantrekkelijk toekomstperspectief.

B. Landheer

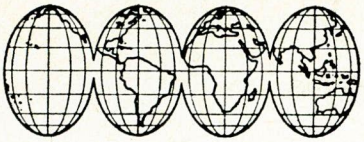

Actualiteiten

Aspecten van de polemologie

In het Engelse tijdschrift „International affairs" (jan. '76) analyseerde I. Bellamy de verschillende attitudes tegenover het oorlogsvraagstuk. Het artikel had tot titel: „Peace research: means and ends".

Volgens een definitie van Anatol Rapoport is polemologie of peace research „een toegepaste wetenschap, met als doel het voorkómen van oorlogen en de bevordering van vrede . . .". Maar is polemologie wel een wetenschap? In hun doeleinden hebben de polemologen immers veel gemeen met politieke partijen, die zich als onderdeel van hun activiteiten toch ook met „onderzoek" bezighouden. Anderzijds, polemologen maken — meestal — geen volgelingen; de manier waarop zij hun denkbeelden verbreiden verschilt in niets van die van andere wetenschapsbeoefenaren.

Er zijn dus verschillende benaderingen mogelijk. Polemologie is een vorm van pacifisme als men onder die term samenvat een aantal te onderscheiden, maar overlappende categorieën van geloof dat oorlog onduldbaar is. Veel voorkomende categorieën van dit geloof zijn de navolgende:

1. Een door Gandhi geïnspireerd geloof in de geestelijke waarde van individueel geweldloos gedrag; dit geloof ligt ten grondslag aan het onderzoek naar geweldloze weerbaarheid als middel om staten en andere politieke eenheden te verdedigen.
2. Een christelijk geloof dat oorlog een kwaad is en de persoonlijke deelneming in het wapengebruik zondig. Dit geloof wordt het meest consequent aangehangen door de Quakers, die dan ook een eigen bijdrage trachten te leveren aan het polemologisch onderzoek.
3. Een marxistisch-leninistisch geloof dat de meeste oorlogen symptomen zijn van een fundamenteel misbruik van economische middelen in en tussen staten. Dit geloof staat, in zoverre als het sommige oorlogen als gerechtvaardigd beschouwt, op gespannen voet met de meer consequente pacifistische richtingen.

   Men is het echter wel eens over de volgende punten: de marxisten beschouwen de meeste oorlogen als gericht tegen de belangen van het proletariaat, zodat zij het recht van de overheid op de loyaliteit van het individu in geval van oorlog ontkennen; volgens Quakers en aanhangers van Gandhi maakt de staat, die dan loyaliteit verlangt, inbreuk op de individuele gewetensvrijheid. Ook zien de genoemde richtingen het probleem van oorlog en vrede in groter verband dan alleen in dat van de internationale betrekkingen.
4. Een liberaal-economisch (of utilitair) geloof dat oorlog, doordat hij de vrijheid van handel verstoort, de voornaamste hinderpaal is voor de toeneming van de algemene welvaart. Dit geloof heeft sinds de vorige eeuw terrein verloren, maar dient nog altijd als rationeel argument. Ook verschijnt het tegenwoordig nog wel in de gedaante van het populaire geloof dat handel — bijv. tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie — de kans op oorlog verkleint.
5. Een strategisch geloof dat kernwapens oorlog als rationele politiek uitsluiten omdat voor alle betrokken de nadelen groter zouden zijn dan de voordelen.

Dit geloof gaat ervan uit dat gebruik van kernwapens niet tot geïsoleerde gebieden beperkt kan blijven, dat verdediging tegen kernwapens onmogelijk is en dat de aanvaller vrijwel evenveel nadelige effecten van de fall-out van zijn eigen wapens zal ondervinden als de aangevallene.

6. Een visionair of utopisch geloof dat internationale betrekkingen beter ingebed kunnen worden in een rechtsstelsel, en dat met succes gevoerde oorlgen een eventueel al bestaand rechtssysteem verzwakken en een verdere uitbouw ervan tegengaan. Men denkt daarbij aan een internationale orde, vergelijkbaar met de situatie in een nationale staat, geregeerd door rechtsregels, die door een wereldoverheid worden gehandhaafd.

   In haar meest ideale vorm zou zo'n samenleving geen oorlogen (rechtsovertredingen) kennen, maar ook als men dergelijke „misdrijven" als onvermijdelijk beschouwt, kan men zich nog beroepen op de wat modernere opvattingen in het strafrecht waar het misdaden in de internationale samenleving aangaat. Immers, zoals in casu het accent is komen te liggen op de oorzaken van crimineel gedrag, zou volgens de pacifist in de internationale samenleving de nadruk moeten liggen op de oorzaken van oorlogen.

Zijn geloof scheidt de polemoloog van de „agnostische" beoefenaars van de wetenschap der internationale betrekkingen, die bij voorbeeld oorlog niet a priori als een onhanteerbaar middel tot een doel beschouwen, beperkte kernoorlogen mogelijk achten, de buitenlandse politiek van staten niet enkel door morele overwegingen geregeerd laten worden enz.

Polemologen zijn ruwweg in te delen in twee groepen, die voor wie het pacifisme deel uitmaakt van een meer omvattende wereldbeschouwing of geloof en die welke zich afwendt van de amoraliteit van de agnostische leer der internationale betrekkingen. Waar deze wetenschap vaste voet heeft gekregen aan de universiteiten, vinden in de huidige buitenlandse politiek.

De meeste polemologen vindt men thans in de Verenigde Staten, een naar verhouding bijzonder groot aantal in Zweden, wat misschien te maken heeft met sterk moreel getinte standpunten van de Zweden in de huidilge buitenlandse politiek.

Een zeer opvallende trek van de huidige polemologie is de exact-wetenschappelijke methode waarvan zij gebruik maakt. Tot 1950 had het merendeel van de polemologische publikaties een literair-historisch karakter. De ommekeer kwam toen pacifistische natuurkundigen met de informatie over de werking van kernwapens ook de methode van hun wetenschap aan de polemologie doorgaven. Overigens heeft men de toepasbaarheid van een „natuurwetenschappelijke" methode op de polemologie wel in twijfel getrokken.

Ondanks het feit dat de polemologie zich van wetenschappelijke methoden bedient, zal bij de „agnostische" beoefenaren van de wetenschap der internationale betrekkingen altijd twijfel blijven bestaan aan het wetenschappelijke gehalte van de polemologie. De polemologie is niet „waardevrij".

Maar hoe is het dan te verklaren dat de polemologie aan zoveel voortreffelijke universiteiten wordt gedoceerd? Dit komt doordat in de jaren rond 1965 de agnostici tot het inzicht kwamen dat de in hun discipline gevolgde geesteswetenschappelijke methode ontoereikend was en de door de polemologen gevolgde „natuurwetenschappelijke" methode daarbij gunstig afstak. Sindsdien heeft dan ook de leer der internationale betrekkingen deze methode van de polemologie overgenomen. Daarbij deed bv. de aan de natuurwetenschap ontleende systeembenadering, toegepast op de internationale betrekkingen, de grens met de polemologie vervagen omdat ook de „agnostici" in de verleiding kwamen het systeem van de nationale staat op de internationale betrekkingen te projecteren — net zoals de „utopische" pacifisten dat wensten. Overigens zou men de polemologie te kort doen als men meende dat zij zich alleen met internationale betrekkingen bezighoudt: ook binnenlandse potentieel gewelddadige instabiliteit behoort tot haar terrein.

Als de huidige tendens naar een minder natuurwetenschappelijk getinte, meer geengageerde en „op waarden gerichte" wetenschap doorzet, zal de polemologie nog aan wetenschappelijk aanzien kunnen winnen. Voorwaarde is echter dat de ideologische ondertoon in de polemologie ondertoon blijft.

Onderontwikkeling en internationale conflicten

In zijn bovenvermelde artikel had Bellamy geen aandacht geschonken aan een theorie, die o.m. door Tinbergen is verdedigd, nl. deze, dat economische onderontwikkeling tot internationale conflicten kan leiden. In de „American Political Science Review" (sept. '75) vroeg K. J. Holsti voor deze benadering van het oorlogsvraagstuk aandacht in een bijdrage getiteld „Underdevelopment and the „gap" theory of international conflict". Hier is sprake van een kritische, onorthodoxe benadering van het ontwikkelingsvraagstuk.

De genoemde hypothese dat de bestaande kloof tussen arme en rijke landen een bron vormt voor internationale conflicten (zie bijv. Organski: „World Politics" van 1968; Angelopoulos: „The Third World and the Rich Countries" van 1972 enz.) wordt aan een kritische beschouwing onderworpen, waarbij sterk de nadruk wordt gelegd op de invloed van Westerse (inclusief communistische) economische denkwijzen op de inheemse sociale structuren in de Derde Wereld.

Zoals bekend wordt ontwikkeling in die zin opgevat dat de arme landen replica's moeten worden van de geïndustrialiseerde staten van Noord-Amerika, West- en Oost-Europa en men kan dan ook in dit verband zich afvragen hoe de geïndustrialiseerde wereld zal reageren wanneer een ontwikkelingsland zich niet wenst te onderwerpen aan een dergelijk ontwikkelingsconcept, maar daarentegen eigen ontwikkelingsmethoden wil verwezenlijken en zich afzijdig houdt van internationale samenwerkingsmethoden.

Dit fenomeen van isolering of quasi-autarkie blijkt in de ontwikkelingsliteratuur nauwelijks de aandacht te hebben, hetgeen volgens auteur moet worden geweten aan de omstandigheid dat men zich heeft vastgeklampt aan een wereldbeeld waarin de ontwikkelingen in de richting gaan van een toenemende integratie van de statengemeenschap.

Zonder de hierboven aangehaalde conflict-hypothese als volstrekt onjuist te verwerpen, wordt in de onderhavige studie een alternatief scenario ontworpen, waarin men te maken heeft met een meer gefragmenteerd internationaal systeem en waarin sommige ontwikkelingslanden op selectieve manier hun interdependentie positie weten te reduceren. Dit scenario berust op een kritische evaluatie van een drietal hoofdelementen in de Westerse visie inzake de onderontwikkelingsproblematiek; met name zijn deze elementen:

a. de verbreiding van communicatiemethoden waardoor de onderontwikkelde volken zich gedrongen voelen de Westerse levensstijl eigen te maken (de zgn. revolutie van de steeds hoger gestelde verwachtingen);
b. de mening dat de onderontwikkelde volken in sterke mate lijden aan gebrek, ziekten, gemiste kansen en cultuurarmoede;
c. de mening dat het buiten twijfel moet worden geacht dat de onderontwikkelde volken geen andere keus hebben dan zich zo snel mogelijk de Westerse levensstijl en technologie eigen te maken.

Uiteraard blijken velen een dergelijke extreme opvatting van onderontwikkeling niet aan te hangen, maar desondanks kan men stellen dat ook velen het harmonieuze en bevredigende levenspatroon van de niet-geïndustrialiseerde volken niet hebben onderkend, om maar te zwijgen van de velerlei offers vergende implementatie van ontwikkelingsprojecten en het feit dat een Westerse economische stijl ongeschikt is om op anders georiënteerde samenlevingen toegepast te worden. Deze tekortkomingen worden het duidelijkst tot uitdrukking gebracht wanneer men de geschriften van economen en antropologen met elkaar vergelijkt. Zijn eerstgenoemden de mening toegedaan dat een hoofdelijk inkomen van $ 200,— per jaar onafwend-

baar moet leiden tot armoede en erger, de antropoloog, die tussen mensen met een dergelijk inkomen heeft geleefd, onderkent echter de waardevolle betekenis van hechte familiebanden, de traditionele dieetgewoonten, het systeem van onderling hulpbetoon en de aanpassing aan de natuurlijke omgeving.

Wat de drijfveren voor ontwikkeling betreft stelt auteur dat het Westen steeds de relatief simpele aspiraties van de volkeren van de Derde Wereld heeft verward met ongeremde drang naar een op Westerse leest geschoeide modernisatie. Men heeft ontwikkeling verward met een wedloop zonder enige scrupules en evenzo het verlangen naar een redelijke levensstandaard met de drang naar massaconsumptie, persoonlijke vrijheid, hoge inkomens en het bezit van luxe goederen als auto's enz. Voorbeelden dat velen in de onderontwikkelde landen niet alle aspecten van de Westerse levensstijl wensen over te nemen, worden gevonden in landen als Kenya, Zuid-Afrika, Zambia, Sicilië en Thailand. Immers, velen in deze genoemde landen trekken naar de stedelijke centra teneinde hun brood te verdienen, om dan weer naar het platteland terug te keren. Uiteraard vormen vermaatschappelijking, nationale veiligheidsoverwegingen en, last but not least, prestigeoverwegingen machtige stimulansen voor modernisering naar Westers model, maar niet alle leiders van de Derde Wereld volgen dit patroon. Zo ziet Nyerere van Tanzania als doel van ontwikkeling de constructie van een egalitaire samenleving, die niet afhankelijk is van buitenlandse grote mogendheden en houden de politieke leiders van Thailand zich, ondanks hun openlijke voorkeur voor industrialisatie en economische rationalisatie, vast aan hun traditionele morele waarden (zie N. Jacobs: „Modernisation without Development" van 1971).

Een ander aspect van de onderhavige problematiek is dat de theorie inzake de kloof tussen de arme en rijke landen expliciet gebaseerd is op het ontstaan van conflicten, maar men vergeet daarbij dat ontwikkeling op zichzelf ook een belangrijke bron van conflicten vormt. Dat implementatie van ontwikkelingsprojecten veelal op sterke weerstand stuit is toe te schrijven aan de omstandigheid dat het welslagen daarvan op de eerste plaats afhangt van „om-turning" van traditionele gewoonten, die als een onoverkomenlijke barrière voor de vooruitgang worden gezien.

Hoewel deze zienswijze wel juist moet worden geacht, tonen studies van Robert Redfied (o.a. zijn „Chan Kom, a Maya Village" van 1934 en „The little community, and peasant society and culture" van 1960) dat moderniseringen onrust en frustratiegevoelens in alleszins geordende samenlevingen veroorzaken. Auteur komt dan ook hierbij tot de bevinding dat de ellende, waarin zogenaamd de volkeren van de Derde Wereld leven, meer als een hypothese dan als een universeel feit moet worden opgevat. De Westerse zienswijze behoeft op zijn minst een nadere precisering omdat bijv. een sloppenbewoner van Bogotá niet vergeleken kan worden met een eilandbewoner in de Pacific of een kleinlandbouwer in Thailand.

Na een verdere uiteenzetting omtrent de kwalijke gevolgen van het ontwikkelingsproces (destructie van de hechte familiebanden, vernietiging van het instituut van onderling hulpbetoon enz.) beschouwt auteur de gevolgen van de welvaartsstaat (toename van psychische stoornissen, criminaliteit enz.). Hierbij komt hij tot de conclusie dat de wereld is verdeeld tussen „underdeveloped" en „maldeveloped" naties.

Auteur wijst er vervolgens op dat in dit kader een oplossing moet worden gevonden om de kloof te kunnen overbruggen. Van de verschillende oplossingen, die in de loop der tijd werden voorgesteld (o.a. het Pearson Rapport), vindt auteur de voorgestelde oplossing van Denis Goulet (herverdeling van 's wereld hulpbronnen ten gunste van de ontwikkelingslanden) reëel, maar sterk moet worden betwijfeld of de „maldeveloped"-naties hieraan willen medewerken.

Overigens is het door auteur ontwikkelde alternatieve scenario slechts toepasselijk op die kleine landen in Afrika, Zuidoost-Azië, de Zuid-Pacific en mogelijk in het Midden-Oosten, die zich nog aan de peri-

ferie van het internationale systeem bevinden.

Problemen van de Derde Wereld

Hoe men ook moge oordelen over de visie van Holsti op de ontwikkelingsproblematiek, feit is dat in veel ontwikkelingslanden de situatie eerder slechter wordt dan beter. In een artikel met de veelzeggende titel „The alternative to starvation; despair, dogma and hope in the Third World" in „Encounter" (nov. 75) analyseerde J. Power nog eens de ontwikkeling in de Derde Wereld. Hij schreef o.m.: Na het optimisme over de „Groene Revolutie" aan het eind van de jaren zestig begint de honger in grote delen van de wereld wederom een steeds nijpender probleem te worden. In de loop van 1974 joegen tegenvallende oogsten, de sterk geslonken graanvoorraden van de Verenigde Staten en de daar heersende economische recessie de prijzen van voedingsmiddelen in de ontwikkelingslanden op tot een peil dat het levensonderhoud van grote delen van de bevolking in die landen in gevaar bracht. De situatie in 1974-75 werd alleen verlicht doordat, als gevolg van diezelfde recessie, in de V.S. de binnenlandse consumptie terugliep en de graanprijzen weer daalden. De Verenigde Staten verhoogden hun voedselhulp en konden dank zij de lagere prijzen voor het voor deze hulp gevoteerde bedrag aanzienlijk meer kopen dan verwacht was.

Het probleem ligt echter vooral in de ontwikkelingslanden zèlf. De economische ontwikkeling aldaar vertoont drie grote feilen: de trek van grote aantallen „nieuwe proletariërs" van het land naar de steden, die daarop niet berekend zijn; de daaruit voorkomende werkloosheid, in sommige landen van de Derde Wereld tot 40% toe, en de inkomensverdeling.

De snelle **urbanisatie** van de Derde Wereld is onder meer het gevolg van het feit dat de laatste vijftig jaar de plattelandsbevolking twee maal zo snel toenam als het landbouwareaal. De urbanisatie voltrok zich in de jaren 1950 in een veel drastischer tempo dan in Europa in de jaren 1850 — een jaarlijkse toename van 2,6% tegen Europa toen 1,2%.

Ook de werkloosheid onder deze „nieuwe proletariërs" is veel hoger dan in Europa in een vergelijkbaar ontwikkelingsstadium. Een derde van de ontwikkelingslanden hebben een werkloosheidspercentage van meer dan 15, in twee derde is het werkloosheidspercentage meer dan 8. Uitzicht op verbetering is er nauwelijks. Een OESO-studie maakt duidelijk dat om een jaarlijkse groei van het arbeidspotentieel van 3% op te vangen (in feite is die groei 4%), de industriële produkten met jaarlijks 18% zou moeten toenemen. Aan die voorwaarden wordt door geen enkel land voldaan. Het gevolg van deze hoge werkloosheid bij een steeds wassende stroom mensen die naar de stad trekken, zijn deplorabele woonomstandigheden.

Met de werkloosheid groeien ook de **inkomensverschillen** in de Derde Wereld. Een voorbeeld vormt Brazilië, dat in de periode 1967-1973 een gemiddelde economische groei van 10,2% per jaar doormaakte, een uitzonderlijk gunstig resultaat. Maar van de totale inkomensgroei tussen 1960 en 1970 ging drie kwart naar de rijkste 10% van de bevolking en minder dan 1/10 naar de armste 50%. Het inkomen van academici steeg met 52%, dat van de helft van de bevolking met een basisopleiding met slechts 14%. Hoewel de Braziliaanse regering een toenemend percentage van het nationaal inkomen aan onderwijs besteedt, is het de vraag of dit uiteindelijk de inkomensverschillen zal verkleinen.

Industrialisatie kan geen oplossing zijn voor deze problemen. Die moet gezocht worden in agrarische ontwikkeling, en dan niet die van grote landbouwondernemingen maar die van de kleine boerenbedrijven. Weliswaar was in die ontwikkelingslanden, waar de voedselproduktie de bevolkingsaanwas gedurende de laatste twintig jaar overtrof, die groei te danken aan een klein aantal zeer grote landbouwbedrijven, maar de mechanisering die voor dat resultaat verantwoordelijk was leidde ook tot grotere werkloosheid en urbanisatie. Een groei van 5% in de landbouw kan ook zonder deze schadelijke gevolgen worden bereikt door een produktieverhoging op de kleine bedrijven. Daartoe

dient echter eerst een aantal hindernissen uit de weg te worden geruimd. Deze omvatten archaïsche eigendomsverhoudingen, gebrek aan krediet, onvoldoende onderzoek en voorlichting, onproduktieve landbouwtechnieken, tekorten aan meststoffen en water en een onderontwikkelde ruraalindustriële sector.

De mythe van de natuurrampen

In een opmerkelijk artikel in het tijdschrift van de Engelse milieu-actiegroepen „The Ecologist" (dec. '75) wordt erop gewezen dat de kwalijke gevolgen van natuurrampen niet zozeer te wijten zijn aan het natuurgeweld, als wel aan menselijke hanhandelingen en activiteiten. Nu de door het United Nations Disaster Relief Office (UNDRO) gepubliceerde gegevens (zie de publicatie: „Disaster Analysis" uitgeg. Genève d.d. sept. '72) duiden op toename van het aantal rampen, in het bijzonder in de ontwikkelingslanden, zal het noodzakelijk zijn dat men zich serieus op dit vraagstuk bezint. Immers, hoewel men overtuigd is geraakt van de noodzaak om tot een rampenpreventie te komen, zullen de hiervoor getroffen maatregelen niet veel soelaas opleveren zolang men de **werkelijke oorzaken** niet onderkent.

Ten deze is van eminent belang de vraag wat men in feite onder een natuurramp dient te verstaan. Ofschoon de opvatting juist is dat gebrek aan regenval tot droogte leidt en de droogte honger veroorzaakt, behoeft deze gebeurtenisketen nog geen imperatief karakter te hebben. Op grond van onderzoek naar natuurrampen, dat duidelijke aanwijzingen heeft opgeleverd dat niet alleen natuurverschijnselen maar ook menselijke activiteiten hierbij betrokken zijn, kan men een ramp definiëren als een combinatie van politieke, sociale, economische en natuurlijk factoren die de weerstand van het betroffen gebied effectief hebben weten te breken.

Het is aan de interactie van dergelijke factoren te wijten dat de condities voor een ramp worden geschapen, of m.a.w. deze factoren maken het onvermijdelijk dat op een gegeven moment een rampsituatie ontstaat. In feite is het zo dat het natuurverschijnsel de laatste druppel vormt die emmer doet overvloeien. Deze nauwe assiciatie tussen breekpunt en natuurverschijnsel heeft de neiging doen ontstaan om de ramp als natuurramp te bestempelen.

Het feit dat vele geïndustrialiseerde landen en enige ontwikkelingslanden als China en de Filippijnen erin geslaagd zijn om de gevolgen van natuurgeweld te beperken toont niet alleen aan dat een ramp niet onvermijdelijk is, maar doet tevens de vraag rijzen waarom de ontwikkelingslanden niet in staat zijn om de gevolgen van een natuurverschijnsel onder controle te houden. Bekend is dat de ontwikkelingslanden één karakteristiek met elkaar gemeen hebben en wel met name hun afhankelijkheid van de geïndustrialiseerde landen en de vraag is nu of in deze afhankelijke positie de oorzaak moet worden gezocht van het toenemende aantal rampen. Door gebruik te maken van een in Engeland en Frankrijk toegepaste methode om een onderontwikkelingssituatie te analyseren, is het mogelijk om een viertal sectoren te definiëren waarin de huidige relaties tussen arme en rijke landen tot rampsituaties kunnen leiden.

1. **Het internationale economische systeem.** Dit systeem dat in het bijzonder door de Westerse geïndustrialiseerde landen wordt beheerst, heeft tot gevolg dat de ontwikkeling van de Derde Wereld niet op eigen behoeften is gericht. Een dergelijke situatie heeft op haar beurt tot gevolg dat de ontwikkelingslanden niet in staat zijn om een dusdanige infrastructuur op te bouwen dat zij de gevolgen van natuurgeweld kunnen doorstaan.
2. **Verwoesting van het ecologisch systeem in de Derde Wereld.** De noodzaak om handelsgewassen te produceren waardoor monoculturen in de hand werden gewerkt, of het graven van een groot aantal waterputten teneinde het rondtrekken van herdersvolkeren te regulariseren hebben tot een onevenwichtigheid in het ecosysteem bijgedragen. Een dergelijke onevenwichtigheid kan door een onverwacht natuurverschijnsel tot een ware ramp uitgroeien.

3. **De voedselhulp en de landbouwpolitiek van de geïndustrialiseerde landen.** De landbouwpolitiek van de rijke landen die in geval van onderproduktie leidt tot restrictieve tariefheffingen en in geval van overproduktie tot verkoop van voedseloverschotten à la het Amerikaanse PL-380-systeem, kan de Derde Wereld afhankelijk maken van voedselimporten. Een dergelijke politiek immers stimuleert de verbouw van handelsgewassen ten koste van die van voedselgewassen.
4. **De rol van de overheid in de ontwikkelingslanden.** Het scheppen van condities voor onderontwikkeling en rampsituaties kan niet alleen worden toegeschreven aan activiteiten en de politiek van rijke landen, maar ook aan die van de betrokken regeringen in de arme landen. Niet alleen bij een belangencongruentie worden de noden van de bevolking veronachtzaemd, maar ook in geval van specifieke projecten die voorgesteld zijn door de rijke landen. Zo hebben bijv. sommige Sahellanden zgn. „ranching schemes" doorgevoerd om enerzijds buitenlandse investeerders aan te trekken en anderzijds nomadenstammen tot definitieve vestiging te dwingen. Evenzo werd het zgn. „Rural Works Program" in het toenmalige Oost-Pakistan ingevoerd teneinde zowel bij de donors als onder de plaatselijke boerenbevolking de impressie te wekken dat nu alles gedaan wordt om het euvel van overstromingen tegen te gaan.

Wat de zienswijze van de internationale hulpverleningorganisaties ten opzichte van natuurrampen betreft, deze verschilt niet met die van de donorlanden. Deze organisaties — zowel VN-organisaties als nationale organisaties als bijv. USAID — zijn immers vertegenwoordigers van het valerende internationale economische systeem en in vele gevallen opgericht door machtige industrielanden, wier belangen zij dan ook voorstaan. Bovendien bestaan er tussen de hulpverlenende organisaties aanmerkelijke verschillen met betrekking tot de rampenbestrijding en maken in het bijzonder de organisaties, die zich bezighouden met de hulp bij een ramp, een scherp onderscheid tussen de feitelijke rampsituatie en de hiermede in verband staande lange termijn factoren; laatstgenoemde factoren blijken dan buiten de taak van de hulpverlenende organisaties te vallen. Het is in het bijzonder deze zienswijze die de mythe van een effectieve hulp in rampsituaties in stand helpt houden.

Gelukkig zijn er enkele aanwijzingen dat men begint in te zien met de huidige methode van hulpverlening op de verkeerde weg te zijn geraakt. Sommige deskundigen van de FAO en EEG opperen de mening dat de ontwikkelingsprogramma's voor de Sahel de droogte niet onder controle hebben gekregen en dat nieuwe projecten daarom zorgvuldig dienen te worden bekeken. In hoeverre deze zorgvuldigheid zal worden gerealiseerd moet echter worden afgewacht. Wanneer men tot het inzicht komt dat afhankelijkheid van buitenlandse mogendheden de grondoorzaak is van de rampen in de Derde Wereld, dan zal een effectieve rampenpreventie alleen mogelijk zijn wanneer de ontwikkelingslanden de vrije beschikking hebben gekregen over hun eigen hulpbronnen. Dit houdt in dat de buitenlandse hulpverlening — ontwikkelingshulp en hulp bij rampen — aanzienlijk zal moeten worden ingeperkt. Ten deze moet het belangwekkend worden geacht dat een aantal ontwikkelingsdeskundigen zich bezighouden met mogelijke alternatieve vormen van ontwikkeling in de Derde Wereld. Zo zijn sommige EEG-functionarissen en de Franse „Societé d'Etudes pour le Developpement Economique et Social" (SEDES) voor toepassing van eenvoudige technologische en plattelands-ontwikkelingsprogramma's in de Sahel, terwijl dit ook in andere ontwikkelingsgebieden wordt beproefd.

P. Krug

Notities van een lezer

Dezer dagen vroeg men mij ten behoeve van een televisieserie over oude socialisten iets te vertellen over één van de eerste en uiterst belangwekkende mannen: **Hendrik Gerhard,** die er naar streefde zijn visie op de maatschappij altijd in een veel bredere mensbeschouwing te funderen.
Ik heb mijn oude aantekeningen weer eens opgezocht en zal er hier het een en ander van vertellen.
Ik herinner mij nog goed hoe de toen bijna 90-jarige zoon van Hendrik Gerhard, Adriaan, mij op een avond in de winter van 1947/'48 bewogen een anecdote over zijn vader vertelde. Het verhaal speelde in de jaren rondom 1870, in Amsterdam op de kamers van het gezin Gerhard. De Frans-Duitse oorlog, uitlopend in de Commune van Parijs, hield de gemoederen bezig. De geestdriftige, socialistischgezinde arbeiders wier bijeenkomsten, ja wier gehele activiteiten altijd in de sfeer van het illegale lagen — hoorden het eerste duidelijke rommelen van het onweer, dat de bedompte omgeving zou zuiveren. De verwezenlijking van hun grote ideaal: de nieuwe samenleving, scheen heel nabij.
Op een avond waren enige geestverwanten bij Hendrik Gerhard bijeen. Zij diskussieerden verhit over datgene wat er op de dag na de revolutie stond te gebeuren. De heftigste plannen werden gesmeed. Hendrik Gerhard zat er zwijgend bij. Toen vroeg men hem: waarom zeg jij niets? Jij zou toch als president van de nieuwe Republiek moeten aangeven wat er gedaan moest worden.
Hij antwoordde niet terstond, maar keek hen nadenkend aan. Toen keek hij naar zijn handen. „Ik zou me voor m'n kop schieten", zei hij.
„Ben je gek?", vroegen zijn vrienden, „je voor je kop schieten, er zijn wel anderen die kapot geschoten moeten worden: de koning, de burgemeester, de president van de Nederlandsche Bank."
„Nee", zei Hendrik Gerhard. „Ik zie wel kansen om het volk naar de overwinning te leiden, maar om dàn te beslissen wat er gedaan moet worden met het volk, dat uit een eeuwenoude band is gesprongen . . . als ik wist wat ik dan doen moest, dan zou ik het waarschijnlijk niet willen."

* *
*

Dit is wel ongeveer een momentopname van de éérste grote, *bedachtzame* socialist, die wij in de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging ontmoeten.
Zijn levensloop had hem wel in de gelegenheid gesteld een veelzijdige, brede ervaring op te doen. Terwijl zijn klassegenoten voortploeterden in een uitzichtloos tredmolenbestaan, was hij op **„Fachreise"** gegaan. Niets bond hem in dit land. Geboren op 11 juni 1829 in Delft had hij al heel vroeg zijn ouders verloren en hij werd in een orthodox weeshuis opgevoed. Hij leerde het kleermakersvak.
Omstreeks 1848 kwam hij in Amsterdam. Een broer van hem ging varen. En hijzelf trok op reis om in andere landen zijn vak beter te leren. Volgens zijn eigen opmerkingen, die hij terloops maakt in zijn brochure „De Toekomst" van 1869, was hij in 1851 in Parijs, tijdens de laatste dagen van de Republiek. Het was er een vrolijk en opgewekt leven, maar hij was een opmerkzame jongen en al gauw stelde hij vast dat die opgeruimde stemming, welke hij aanvankelijk had menen te moeten toeschrijven aan een betere maatschappelijke

toestand ten gevolge van de republikeinse staatsvorm, een geheel andere oorzaak had. Het waren meest jonge, onbezorgde lieden waar hij in het begin in Parijs mee in aanraking kwam. Later bemerkte hij, dat de werklieden van deze grote stad een zwaar en vreugdeloos leven leidden.
Enige weken later bevond hij zich in Lyon, juist in de tijd dat het plébisciet aangaande het keizerschap plaats vond. Hij reisde verder. Marseille, Toulouse, Bordeaux, Toulon, Poitiers. In de jaren 1852-'53 was hij in Italië. Ook daar, in Genua, Florence, Livorno, vond hij de toestand van de arbeiders beklagenswaardig. Op één van zijn tochten werd de reiskoets, waarin hij meereisde, aangehouden door een roversbende. Hij werd geheel uitgeschud.
Na Italië trok hij naar Zwitserland. Wel zag hij dat daar de arbeider zich beter kon kleden en voeden dan in Italië, maar weer niet beter dan in Frankrijk.
In Lausanne leerde hij een meisje kennen, van Duits-Zwitserse nationaliteit, dat als dienstmeisje in Frans-Zwitserland werkte: Suzanna Stehli. Met haar trouwde hij — en in 1859 of '60 trok hij met haar en hun zoontje Adriaan naar Holland, waar zij zich eerst in Delft en in 1861 in Amsterdam vestigden.

* *
*

Hendrik Gerhard was een knap vakman geworden en als zodanig trad hij in dienst bij de Firma Bodenheim in de Kalverstraat tegen het zeer hoge salaris van *f* 20 per week.
Aanvankelijk leefde hij geheel voor zijn gezin. Hij las veel en dacht na over zijn ervaringen in vijf landen. Door zijn reizen had hij geleerd de Franse en Duitse taal te spreken, te lezen en te schrijven. Zo vormde hij zich tot een bizonder soort arbeider.
Het eerst moet hij in aanraking zijn gekomen met de vrijdenkersvereniging **De Dageraad.** Vooral de invloed van Huisman, de voorzitter, een ex-catechiseermeester, moet tamelijk sterk zijn geweest. In of omstreeks 1868 maakte hij kennis met wat wij de arbeidersbeweging in ons land moeten noemen — een min of meer in illegaliteit agerend groepje van zeer gemengde aard en different gehalte. Maar dan neemt dit werk hem gauw geheel in beslag. In '69 treedt hij toe tot de Internationale, in '70 woont hij het Congres in Antwerpen bij. Op 19 juli 1870 presideert hij de eerste openbare vergadering voor het Algemeen Stemrecht. En op 28 en 29 mei 1871 is hij voorzitter van het Derde Nederlandse Werkliedencongres, waarbij hij de befaamde rede uitspreekt: „Is de vrijmaking van de arbeid mogelijk, met behoud van de bestaande wetten op de eigendom?" Bij mijn weten is de tekst niet bewaard, ook in de twee dunne deeltjes „Verzamelde en nagelaten opstellen", uitgegeven in 1887 door de weduwe, is zelfs geen uittreksel opgenomen. Wij moeten de inhoud van deze rede dus afleiden uit zijn andere geschriften — die ons aangaande de tendens in elk geval niet in het onzekere laten. Zeer duidelijk heeft hij de opheffing van de particuliere eigendom als voorwaarde van een wezenlijke sociale bevrijding aan de orde gesteld, maar scherper ook heeft hij deze eigendom, gespecificeerd als het privaatbezit van grond en productie-middelen.

* *
*

Van de aanvang zijner bezigheden in de arbeidersbeweging af, heeft hij tevens het probleem van revolutie en reformatie onderkend. **Drie plannen** heeft hij steeds gekoesterd en uiteengezet. In de eerste plaats de onteigening der kapitalen. Hij stelde voor de successierechten jaarlijks met 1 pct. te verhogen: daardoor zou het totaal van de eigendom in honderd jaar genationaliseerd zijn. Voorts zag hij in, dat de plotselinge invoering van het Algemene Kiesrecht niet zinvol wezen zou. Daarom stelde hij voor jaarlijks het percentage kiezers met vier te verhogen: binnen vijf-en-twintig jaar zou er dan algemeen stemrecht zijn. Het derde plan besprak hij sporadischer. Het was de idee om werkverenigingen op te richten — een vorm van vak-organisatie met een direct economisch doel. Een aantal vakgenoten moest zich aaneensluiten en

werk alleen in gemeenschap aanvaarden. De lonen zouden dan uit de werkopbrengsten verdeeld worden. Zoals gezegd: op die laatste idee is hij — voor zover uit zijn schriftelijke nalatenschap kan worden afgeleid — niet meer teruggekomen, nadat hij er in 1870 over had gesproken.
Hij was een bizondere figuur in de jonge arbeidersbeweging van Nederland. Unieke kwaliteiten maakten van hem de aangewezen man om de leiding op zich te nemen. Maar het was een geweldig besluit, want hij wist wat het betekende: broodroof van gene zijde, bittere teleurstelling van deze zijde. Hij was een realist, met net genoeg voorkeur voor het risico om zijn weg resoluut te gaan.

* *
*

Het meest kenmerkend aan deze man is wel de vastheid van zijn gang door die eerste tien jaren van de georganiseerde Nederlandse arbeidersbeweging. Beter nog, in elk geval een betere aanduiding voor zijn type temidden van de anderen: **hij had stijl!** Vooral springt dit in het oog als we vergelijken. Ik heb enkele verslagen van vergaderingen doorgekeken, waarbij Gerhard aanwezig was en sprak — maar dan valt het verschil tussen hem en de anderen wel op. Wilde idealen zijn er geuit in die dagen, begrijpelijk, en dolle plannen, beperkte visies op het sociaaleconomische leven. Hendrik Gerhard stond daar tussen, rustig, weloverwogen, wijs en met dát tikje van humor, dat hopeloze situaties nét nog perspectief geeft in de hele wenteling der tijdvakken.
Eén van zijn meest intelligente vertogen is wel geweest zijn rede voor De Dageraad in 1870: „Ziel en onsterfelijkheid". Zijn gehele betoog is er op gericht de sociale achtergrond van het onsterfelijkheidsgeloof bloot te leggen én te bewijzen, dat het z.g. „geestelijke leven", het geloof, het niet grofstoffelijke, het verheven-geestelijke *in feite vuig materialistisch* geacht moet worden.
Hij ontleedt de denkbeelden aangaande hemel en hel, aangaande ziel en onsterfelijkheid en komt met heel simpele redeneringen tot de conclusie dat dit alles bizonder grof, bizonder stoffelijk, bizonder kleingeestig is gedacht. Bovendien gaat hij er — ter zijde — nog op in door aan te tonen, dat al deze wensen uiterst bekrompen en onaantrekkelijk zijn. Zie hier hoe hij de christelijke schets van de hel tegenover de hemel weergeeft:
„Die gloeiende hitte, die onuitstaanbare dorst, dat hevig gefolterde lichaam, dat snakken naar een enkele druppel water om de verschroeide tong te koelen, dat alles doet ons de hel als een plaats van grenzenloze wanhoop kennen."
Hij acht dit een symptoom van begrijpelijk sadisme — maar hij vindt nergens een gezonde tegenkracht: „En wat staat hier nu tegenover? Lazarus zit in Abraham's schoot. Maar nu vraag ik, welke zaligheid kan hierin gelegen zijn, wanneer ik dan van twee kwaden het beste moet kiezen, zou ik dan nog liever in Sara's schoot zitten dan in die van Abraham". (Verz. II—177).
Wat hij wil aantonen is: het christendom is geen leer van de vreugde, het is de leer van de rancune, van de berusting, van de bedomptheid.

* *
*

Hendrik Gerhard had duidelijke, goeddoordachte idealen omtrent de menselijke samenleving. Nóóit had hij het oog op personen, altijd beschouwde hij het socialisme als een **menselijke strijd** voor een doelmatiger, zakelijke inrichting van de maatschappij.
Het 5de Internationale Socialistische Congres in Den Haag van 1 tot 7 september 1872, is een hoogtepunt geweest in de prille actie voor socialistische vormgeving hier te lande. Alle grote socialisten waren in ons land. Marx, Bakounine, Engels (Zie Mr. A. S. de Leeuw: „Het Socialisme en de natie" — 1930 — 127 e.v.). Domela Nieuwenhuis rept terloops („Van Christen tot Anarchist", 4de dr., blz. 41) van een voorval — dat ik nergens bevestigd hebben kunnen vinden, ook niet bij de zoon — als zou Marx Hendrik Gerhard, bij een bezoek in het hotel, op de vloermat hebben laten staan. Hetgeen volgens Domela — die zeer tendentieus

is — zou hebben geleid tot volkomen vervreemding.
Hoe het zij, dit evenement van het internationale socialisme binnen onze grenzen, heeft veel opschudding verwekt.
(Zie de merkwaardige brochure van S. M. N. Calisch: „Een zesdaags internationaal debat; wat er in de eerste septemberweek van dit jaar in de Haagse Lombardstraat voorviel" — 1872).
Voor Gerhard waren de gevolgen funest. Hij werd ontslagen door Bodenheim en kwam met zijn gezin van zes kinderen op straat te staan. Van de Runstraat verhuisden zij naar de Dolle Begijnsteeg. Later — toen hij werk voor niet meer dan zes gulden in de week moest aanvaarden — gingen ze in de Nes op een kamer wonen. Desondanks liet hij twee zoons school gaan om verder te studeren. In de moeilijkste jaren stuurde hij Adriaan naar Hoorn om de Rijksnormaallessen te volgen. De kinderen werden, zo veel als in het vermogen lag, buiten de zorgen van het gezin gehouden.

* *
*

In deze jaren ontketende Hendrik Gerhard grote activiteit op socialistisch gebied. Zijn lezingen en studies dateren voornamelijk van deze periode. In 1874 schrijft hij een opstel over „Kapitaal en Arbeid", in '80 over „Wat willen de socialisten?", in '83 een satirische „openingsrede van het Nederlandse parlement in 1918", in '84 over „Vrijheid en gezag", in '85 tenslotte over „Parlementarisme en wetgeving". Het is gedegen stof, scherpzinnig, helder en nu en dan bizonder beeldend. Zoals gezegd: hij had stijl. Geen kleine ijdelheid klinkt uit zijn bedachtzame woorden, hij weet wat hij zegt en is er zich terdege van bewust dat het socialisme tot ondergond de idee der menselijke waardigheid dient te hebben.
Altijd was er ergens in hem een **beduchtheid voor geweld** en gewelddadigheid. Niet dat hij terugdeinsde voor hardheid of bewogen werd door sentimentaliteit — maar hij koesterde diep in zijn wezen een grote argwaan tegen de gevolgen van dwang en terreur. Zijn plannen voor onteigening over een tijdvak van honderd jaar en voor de verwerving van het algemeen stemrecht in vijfentwintig jaar, zijn er de bewijzen voor, dat hij de beslissingen in groter verband zag. Niets verafschuwde hij zozeer als de individuele daad van terreur.
Bij hem zien we geleidelijk de ontwikkeling van het utopische socialisme à la Cabet tot het socialisme van de gedachte, van de wetenschap. Heerlijk klinkt echter niettemin dóór in zijn gedachtenspinsels het verheven enthousiasme voor een gezuiverde samenleving. Want niet alleen over het sociaal-economische aspect gingen zijn gedachten. In wezen en wording was hij een humanist die het geloof bestreed als een belemmering voor de vrije, zich maximaal ontplooiende mens, die in de liefde méér zag dan een huwelijk en een gezin.
Doch het is evenzeer duidelijk, dat deze man *niet* het aangewezen karakter bezat om de opkomst van de socialistische arbeidersmassa in Nederland te stuwen.

* *
*

In 1878 werd hij ernstig ziek. Zijn zoon Adriaan was in militaire dienst — maar de toestand van het gezin was zo ernstig, dat de minister goedkeurde, dat de zoon vervroegd met groot verlof ging. Hij werd 2de onderwijzer aan de Burgerschool 2de klasse.
Hendrik Gerhard knapte wel weer wat op, maar de **oude veerkracht was weg.** Hij kon niet meer mee. De kracht was er uit. De arbeidersbeweging ontglipte aan zijn leidende handen. Er ging een andere geest heersen, van felle strijd, scherpe actie, heftige conflicten. Domela Nieuwenhuis kwam op. Een heel andere figuur — ook zéér bizonder, met ongemene kwaliteiten, maar grilliger dan Gerhard en daardoor ook aantrekkelijker, boeiender voor de ontwakende massa's.
Hendrik Gerhard is zelf teruggetreden. In 1883 legde hij, ondanks de grote druk, die op hem werd uitgeoefend, zijn functie van voorzitter van de Afdeling Amsterdam van de Sociaal-Democratische Bond neer.

(Vliegen: „De Dageraad der Volksbevrijding" — I — 11).
Hij was nog actief in de beweging voor Algemeen Kiesrecht van 1883 tot '85. Doch daar tussen door beleefde hij nog een andere teleurstelling. In 1884 was hij directeur van de Coöperatieve Bakkerij in de hoofdstad. Het werd een mislukking — men was er niet rijp voor, zoals dat heet. Dit gaf Gerhard de laatste knauw. Hij was een dodelijk vermoeide man. Zij, die hem meegemaakt hebben in die laatste jaren, getuigen dat hij een uiterst gedeprimeerde indruk maakte.
Deze nobele figuur ging ten onder aan dezelfde geest des tijds, die zo'n machtiege stuwing gaf aan de opkomende arbeidersbeweging. Tijdens zijn zwakste jaren beleefde hij een fase van de ontwikkeling der socialistische beweging, die hem niet lag. De opkomst van de socialistische idee vond hem bereid en bekwaam. En de eerste golf van organisatiezucht heeft hij met vaste hand geleid. Maar tijdens de ontbinding van de eerste vorm, vóór dat er een nieuwe was gevonden — de tussentijd van wild en ongericht activeren vaak — in die tijd was hij lichamelijk ook niet meer beschikbaar. Misschien ligt de volgorde ook wel omgekeerd.
Hij was òp, toen hij in alle stilte en eenzaamheid op 5 juli 1886 overleed. Hij had liggen sterven toen op enkele honderden meters afstand — in het Volkspark op 4 juli — duizenden Domela toejuichten en er plots een schot klonk, waarbij de politiekommissaris Stork neerstortte. De arbeider Geel kostte dit 8 jaar gevangenisstraf. „Recht voor Allen" wijdde een bericht van 40 regels aan de dood van de grote leider van het arbeidende volk van Nederland.

* *
*

Direct na de vakantie — nog verborgen voor vergaderingen en opdrachten — heb ik in zalige vrijheid een heel stel van boeken uitgelezen dat al maanden op een stapel lag. Zo: van **Pablo Neruda** — zijn autobiografie, getiteld *Ik beken, ik heb geleefd,* in twee delen uitgegeven in de hier al meermalen geprezen Privé Domein-reeks van de Arbeiderspers.
Het is een boeiend boek van een omvangrijke reiziger. Hij beleeft avonturen over de gehele wereld en uit het proza van zijn levensgeschiedenis laat zich voelen hoe meeslepend en aansprekend zijn poëzie moet wezen, die ik alleen nog maar ken van een grammofoonplaat.
Ik heb, om zijn levensgeschiedenis die in Chili begon en eindigde goed te begrijpen, er de atlas bij genomen. Hij beschrijft zijn wonderlijke geboorteland met allerlei details die alleen maar goed en volledig te volgen zijn met de landkaart voor ogen. Op zeker moment moet hij vluchten. Partijgenoten verbergen hem en leiden zijn gigantische tocht naar het woeste, onherbergzame grensgebied met Argentinië. Dat is een aangrijpend verhaal. Ternauwernood ontsnapt hij aan arrestatie en trekt door het Andesgebergte.
Hij beschrijft ook zijn reis naar Spanje in de burgeroorlog en zijn ijveren om nà die strijd de Spaanse vluchtelingen te laten emigreren. Ik zal niet gauw het relaas vergeten van zijn ontmoeting met André Malraux, die eskadercommandant was bij de regeringsluchtmacht van Spanje.
Twaalf dagen na de dood van Allende stierf Pablo Neruda — zoals ik nu zeker weet: één van de grootste schrijvers van de laatste halve eeuw.

* *
*

Een ander boek uit de Privé-Domein-serie is het boek van de vrouw van **Dostojewski** over haar leven met deze merkwaardige man. Zij heeft veertien jaar met de schrijver van *Schuld en Boete* samengeleefd. Toen zij elkaar leerden kennen, in 1865, was hij vier-en-veertig jaar en zij nog geen twintig. De herinneringen zelf zijn door haar in de jaren 1911-1916 — vijf-en-dertig jaar na de dood van haar man — uit haar dagboekaantekeningen samengesteld. Zij was stenografe. Zo hebben zij elkaar leren kennen. Dostojewski moest in een maand een gecontracteerd boek leveren en greep in zijn wanhoop naar het middel van dicteren. Zij kwam en hij — weduwnaar met een heel stel parasiterende familieleden — werd zo door

haar jeugd en toewijding gecharmeerd dat hij haar een huwelijksaanzoek deed. Het verhaal van hun huwelijk is aandoenlijk. Zij heeft geen sterk gevoel voor proporties, gezien haar grenzeloze verering voor de zieke en wankelmoedige, maar geweldige schrijver. Maar wie Dostojewski leest als een aangrijpend en soms geheel onbegrijpelijk wonder van verbeeldingskracht, die kan dit boek niet negeren.

* *
*

Adriaan Roland Holst is één van de dichters die mijn hele leven hebben begeleid. Er spelen bij verschillende situaties versregels van hem door mijn hoofd die de definitieve formule vormen van een gevoel, een stemming, een idee, een sfeer.
Hij is oud geworden. Erg oud. En zoals mijn vriend Joop Sjollema mij vertelde: hij was doodmoe.
De kranten hebben op zijn laatste bundel: *Voorlopig* die ik direct na mijn vakantie, in juli kon kopen, wat vreemd gereageerd. Ik vind het een ontzettende, unieke bundel. Alle elementen uit zijn gehele poëzie zijn hier overgewaaid en neerdedwarreld, maar gezuiverd, ontdaan van bijklanken: de maan, de zee, de wind; en er is iets gebeurd *in* die verzen — de moeheid heeft vitaal plaats genomen in de taal: bijna geen adjectieven meer, vooral substantieven en het symbool van de spiegel die leeg blijft — gecondenseerd in een blankgeschuurd woord: „ontstorven". Ik wil zijn laatste gedicht hier citeren:

Mijn ziel moge altijd dankbaar blijven
voor de genade van het woord
dat met mij vecht en aan den lijve
te keer gaat, wie ik toebehoor
en nooit en nimmer kan weerstreven,
dat in de smidse van de taal
het vuur stookt van mijn oude leven
tot aan het slot van mijn verhaal.

* *
*

Even er tussen door een positief èn een negatief advies. Als u van detective-stories houdt dan moet u alles pakken wat u krijgen kunt van de auteur **Arthur Upfield.** Hij schrijft over een inboorling-detective in Australië en ik heb nu al tien jaar lang alles verzameld wat ik ontdekken kon — het is uitstekend.
U kunt zich de moeite besparen om verder nog iets van **Simenon** te lezen nadat hij ophield met zelf schrijven van Maigrets en psychologische romans en overging op dicteren in een opnameapparaat van autobiografische boeken. Ik heb nu achter elkaar gelezen: *Un homme comme un autre; Lettre à ma mère; Des traces de pas;* en *Les petits hommes* — en ik moet u zeggen: de man verveelt mij mateloos. Privé moet het eigenlijk wel langzamerhand een zeldzaam irritante man zijn. Hij zeurt en zanikt als een overleefde woesteling. Hij is nu de zeventig gepasseerd, heeft zijn terrein tot één vrouw en een klein huisje (en een aanzienlijke bankrekening) gereduceerd en filosofeert nu onder het luidkeelse motto: ik ben geen denker, ik ben maar een eenvoudig mens, ik hoef niets te hebben enz. Hij onderstreept dat hij met een aantal ferme besluiten zijn schrijversloopbaan heeft beëindigd, maar in twee jaar tijds liggen er vijf gedicteerde boeken in de handel. Zijn herinneringen zijn herhalingen van *Pedigrée* en *Je me souviens* en verder urmt hij over zijn duizelingen, zijn ménière. Niet meer lezen.

* *
*

Een heel belangwekkend boek is onlangs verschenen: **Klaus Mann** - *Der Wendepunkt.* Ik wist niets anders van hem dan dat hij de zoon was van Thomas Mann en voor zijn zuster Erica Mann teksten schreef voor haar cabaret *der Pfeffermühle.*
Maar lezend in dit boek, een echte autobiografie, ben ik hem menselijk erg gaan waarderen. Om dit te begrijpen moet ik er iets meer over vertellen. In 1906 werd hij als eerste zoon van het gezin Mann geboren; bleek zich te ontwikkelen tot een briljante man, een béétje overdreven, een béétje gewild-slordig. Maar onderschat mag niet worden wat het betekende de zoon te zijn van het type vader als Thomas Mann was. Daarbij kwam dat hij

behoorde tot de verscheurde generatie die haar volwassenheid bereikte in de misdadige ellende van het Hitlerfascisme. Klaus Mann maakte alles mee. De schitterende jeugd in een artistiek milieu van louter beroemdheden, het succes van zijn eerste publicaties, de vlucht voor de nazi's. De emigratie, de oorlog — hij nam dienst in het Amerikaanse leger — en de na-oorlogse teleurstellingen. In de vroege zomer van 1949 benam hij zich in Cannes het leven.
Zijn vader schreef op 6 juli 1949 aan Herman Hesse: „Dies abgekürzte Leben beschäftigt mich viel und gramvoll. Mein Verhältnis zu ihm war schwierig und nicht frei von Schuldgefühl, da ja meine Existenz von vorn herein einen Schatten auf die seine warf. Dabei war er als junger Mensch in München ein recht übermütiger Prinz, der viele herausfordernde Dinge beging. Später, im Exil, wurde er viel ernster und moralischer, auch wahrhaft fleiszig, aber arbeitete aber zu leicht und zu rasch, was die mancherlei Flecken und Nachlässigkeiten in seinen Büchern erklärt. Wann der Todestrieb sich zu entwicklen begann, der so rätselhaft mit seiner augenscheinlichen Sonnigkeit, Freundlichkeit, Leichtigkeit, Weltläufigkeit konstrastrierte, liegt im Dunkeln. Unaufhaltsam, trotz aller Stütze und Liebe hat er sich selbst zerstört und sich zuletzt jedes Gedankens an Treue, Rücksicht, Dankbarkeit unfähig gemacht."
Ik geloof dat met dit citaat uit de brieven van zijn vader zijn lot puntgaaf zichtbaar is. Ik ben geweldig onder de indruk geweest van de bladzijden uit dit boek waarin de ontzettende eenzaamheid van deze uitzonderlijk getalenteerde man als het ware geróken kon worden terwijl hij opgeschroefd warrelige avonturen beschrijft in de grote centra van de wereld.
Zijn beste roman moet wezen: „Der Vulkan, Roman unter Emigranten" van 1939. Die ga ik lezen.

P. Spigt

HUMANISTISCHE STICHTING SOCRATES

De Stichting is in het leven geroepen

- om de doordenking van de wetenschappelijke en culturele achtergrond van het moderne humanisme te bevorderen,
- om de mogelijkheden te scheppen voor een uitwisseling van gedachten omtrent de fundamentele vragen waarvoor het humanisme geplaatst wordt,
- Om door publikaties op wetenschappelijk niveau het moderne humanisme te verdiepen en te verbreiden.

Vormen van deelneming:

a. donatie van tenminste *f* 30,— per jaar ter ondersteuning van de bijzondere leerstoelen,

b. contributie van tenminste *f* 15,— per jaar.

Donateurs worden tevens als contribuanten beschouwd.

De stichting geeft uit

rekenschap

driemaandelijks tijdschrift voor wetenschap en cultuur, onder redactie van prof. dr. J. C. BRANDT CORSTIUS, prof. dr. H. FREUDENTHAL, mr. M. KNAP, P. KRUG, dr. J. VAN LONDEN, prof. dr. J. P. VAN PRAAG, prof. dr. B. W. SCHAPER, P. SPIGT, drs. R. TIELMAN.

Het abonnement loopt van 1 januari t/m 31 december. Abonnementsprijs *f* 25,—; losse nummers *f* 6,25.

Het adres van de Stichting Socrates en van de redactie en administratie van Rekenschap:
Oudegracht 152 - Postbus 114 - Utrecht. Telefoon (030) 318145.

Voor betalingen van donaties, contributies en abonnementsgelden giro 58.22.93 t.n.v. de Humanistische Stichting Socrates.